

Ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid

Literatuuronderzoek naar determinanten op het gebied
van verdeling, procedure en communicatie

TNO-2026-26949 – Juli 2026

Ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid

Literatuuronderzoek naar determinanten op het gebied
van verdeling, procedure en communicatie

Auteurs	Nina Tom Elisabeth van de Grift Batoul Mesdaghi Koen Straver
Rubricering rapport	TNO Publiek
Titel	TNO Publiek
Rapporttekst	TNO Publiek
Aantal pagina's	38 (excl. voor- en achterblad)
Aantal bijlagen	0

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van TNO.

© 2026 TNO

Samenvatting

Aanleiding en vraagstelling

De energietransitie heeft implicaties voor de manier waarop we wonen, werken en ons verplaatsen. Ieders bijdrage, financieel en/of anderszins, is vereist voor het slagen van de transitie. Dit maakt acceptatie van een draagvlak voor klimaat- en energiebeleid cruciaal. Recent onderzoek laat zien dat de belangrijkste voorspeller van de acceptatie en draagvlak van klimaat- en energiebeleid, de ervaren rechtvaardigheid ervan is. In de eerste plaats gaat dat over een rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten van klimaat- en energiebeleid, maar daarnaast ook over de rechtvaardigheid van het proces. Onderzoek laat tevens zien dat klimaat- en energiebeleid, en met name de verdeling van de lusten en lasten die daarbij komen kijken, weinig rechtvaardig zijn verdeeld binnen de maatschappij.

In dit onderzoek worden determinanten van ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid uit de huidige literatuur gedestilleerd. Specifiek worden verdelings- en procedurele determinanten onderzocht. Daarnaast wordt ook gekeken naar communicatie-aspecten. Communicatie is niet zozeer een determinant van ervaren rechtvaardigheid van beleid, maar kan als vliegwiel fungeren wanneer het deze rechtvaardigheidsaspecten op de juiste manier belicht.

De inzichten in dit rapport kunnen door beleidsmakers en andere professionals die werken aan klimaat- en energiebeleid worden benut in het vormgeven en uitvoeren van beleid en in de communicatie hierover, om zo de ervaren rechtvaardigheid van en indirect het draagvlak voor de transitie te doen toenemen. Dit rapport is voor het ministerie van Economische Zaken en Klimaat EZK opgesteld, maar de inzichten en aanbevelingen zijn ook voor andere ministeries en andere overheidslagen toepasbaar.

Verdelingsdeterminanten

Op het gebied van verdelingsdeterminanten hebben we gekeken naar verdelingsprincipes onderliggende aan beleid, het (type) gedrag of product waarop het beleid van toepassing is, de doelgroep die hier consequenties van ervaart, en het instrumentarium dat ervoor wordt ingezet. Uit recente wetenschappelijke literatuur blijkt dat de (ruime) meerderheid van de bevolking het rechtvaardig acht wanneer de principes 'de vervuiler betaalt', 'bijdrage en ondersteuning naar draagkracht', en 'met behoud van een minimale ondergrens' worden nageleefd. Wanneer deze principes elkaar bijten, bijvoorbeeld wanneer lage inkomensgroepen in hoge mate afhankelijk zijn van bepaald (vervuilend) gedrag, vindt men dit echter niet rechtvaardig.

Ondanks dat 'de verduurzamer verdient'-principe niet direct uit onderzoek naar voren komt als één van de leidende principes, zien we wel dat instrumentarium dat een aanmoedigend karakter heeft (oftewel: *pull*-maatregelen, zoals subsidies) over het algemeen als rechtvaardiger wordt beschouwd dan instrumentarium met een ontmoedigend karakter (oftewel: *push*-maatregelen, zoals heffingen of verboden). Hierbij beïnvloedt de mate van ingrijpendheid van het beleid de ervaren rechtvaardigheid. De ingrijpendheid wordt bepaald door aspecten zoals het type instrument (bijvoorbeeld: heffing of subsidie), de uiterwerking ervan (bijvoorbeeld: de hoogte van de heffing of subsidie en eventuele kosten van niet-naleving), en het type gedrag of product waarop het beleid is gericht (bijvoorbeeld een alledaags basisproduct versus een luxeproduct). Zo wordt strenger (normerend) beleid rechtvaardig geacht wanneer het luxe

producten en goederen betreft (dus: wél een vliegtaks), en juist niet wanneer het basisbehoefte of alledaagse producten en gedragingen betreft (dus: géén vleestaks). Flankerend beleid kan een dempende werking hebben.

Procedurele determinanten

Wat betreft procedurele determinanten zien we dat participatie in principe een positief effect heeft op ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid, waarbij de mogelijkheid tot inspraak belangrijker is dan de mate van inspraak – mits men het gevoel heeft dat participatie ‘betekenisvol’ is geweest in de zin dat input daadwerkelijk wordt meegenomen en overwogen. Daarin spelen ook toegankelijkheid en inclusiviteit van het proces een rol. Ook transparantie is van belang. Denk bijvoorbeeld aan toegankelijke, begrijpelijke en feitelijke informatievoorziening. Ook toelichting van besluiten draagt bij aan de ervaren rechtvaardigheid. Tot slot heeft consistentie van beleid(-processen) een positief effect op de ervaren rechtvaardigheid van beleid.

Communicatie-aspecten

Communicatie-aspecten linken aan het bovenstaande. Zo kan het toelichten van verdelings-effecten, effectiviteit en onderliggende verdelingsprincipes van beleid mogelijk bijdragen aan ervaren rechtvaardigheid, maar is er meer onderzoek nodig om te kijken hoe er expliciet over verdelingsprincipes kan worden gecommuniceerd. Op het gebied van proces en procedure is het goed om te communiceren over de totstandkoming van beleid én het draagvlak hiervoor in de samenleving. Uit onderzoek blijkt dat mensen het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid soms onderschatten, en dat communiceren hierover verder aan het draagvlak kan bijdragen.

Behalve de inhoud van communicatie dient ook de afzender in acht te worden genomen; niet aan iedere afzender wordt dezelfde mate van betrouwbaarheid toegeschreven. Tot slot kan framing invloed hebben op de ervaren rechtvaardigheid van een bepaalde maatregel of dossier. Een bekend voorbeeld is bijvoorbeeld het framen van doorberekenen van klimateffecten als een *carbon taks* versus een *carbon offset*.

Aanbevelingen

Op basis van de bevindingen uit het literatuuronderzoek doen we de volgende aanbevelingen voor het ministerie van EZK:

1. Neem verdelingsdeterminanten mee in het beleidsproces, specifiek: belast klimaatimpact van (bepaalde) producten of gedrag (‘de vervuiler betaalt’), maar maak hierin uitzonderingen voor (of compenseer) groepen die in hoge mate afhankelijk zijn hiervan of anderszins (financieel) in de knel komen, zoals huishoudens lage inkomens.
2. Breng verdelingseffecten van beleid in kaart, articuleer doelen wat betreft rechtvaardigheid(saspecten) en stuur hierop.
3. Communiceer over verdelings- en procedurele determinanten. Verken hiervoor alternatieve methoden dan Tweede Kamerbrieven.
4. Ondersteun decentrale overheden met het rechtvaardig inrichten van processen en procedures gerelateerd aan klimaat- en energiebeleid.
5. Verbreed de focus naar andere dimensies van rechtvaardigheid, waaronder ook erkennende en herstellende rechtvaardigheid en onderzoek wat dit betekent en hoe het eruitziet (of kan zien) in de context van nationaal klimaat- en energiebeleid.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1 Inleiding.....	6
1.1 Aanleiding.....	6
1.2 Doel en focus	7
1.3 Methode	8
1.4 Leeswijzer	9
2 Theoretisch kader	10
2.1 Verwante concepten aan ervaren rechtvaardigheid.....	10
3 Verdelingsdeterminanten	13
3.1 Verdelingsprincipes	14
3.2 Instrumenten	15
3.3 Conclusies.....	19
4 Procedurele rechtvaardigheid.....	21
4.1 Inspraak en participatie	22
4.2 Transparante informatievoorziening bij besluitvorming	24
4.3 Consistentie van besluitvormingsprocedures.....	24
5 Communicatie	25
5.1 Communicatie over verdeling	25
5.2 Communicatie over procedure.....	26
5.3 Framing van beleid	27
5.4 Afzender.....	27
6 Conclusies en aanbevelingen.....	29
6.1 Bevindingen.....	29
6.2 Aanbevelingen.....	32
Referenties	35

1 Inleiding

Dit rapport biedt een overzicht van de bestaande wetenschappelijke literatuur over factoren of knoppen (hierna ‘determinanten’ genoemd) die van invloed zijn op de ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid onder burgers. Deze literatuurverkenning maakt onderdeel uit van het Kennis voor Energiebeleid (KVE)-project over rechtvaardigheid. Binnen het KVE-programma ondersteunt TNO het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) met onderzoek op het gebied van klimaat- en energiebeleid. Parallel aan deze literatuurstudie heeft TNO klimaatbeleidspakketten geanalyseerd op (hoofdzakelijk) verdelende rechtvaardigheidsprincipes voor het kabinetsformatierapport (Tom et al., 2025a).

1.1 Aanleiding

De energietransitie heeft implicaties voor de manier waarop we wonen, werken en ons verplaatsen. Ieders bijdrage, financieel en/of anderszins, is vereist voor het slagen van de transitie. Dit maakt acceptatie van en draagvlak vóór klimaat- en energiebeleid cruciaal. De belangrijkste voorspeller van de acceptatie en draagvlak van klimaat- en energiebeleid is de ervaren rechtvaardigheid ervan, en dan met name een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten (Dreijerink & Klösters, 2021; Ejelöv & Nilsson, 2020; Isaacson et al., 2025; Maestre-Andrés et al., 2019; Povitkina et al., 2021).

In de (wetenschappelijke) literatuur wordt al langere tijd aandacht besteed aan klimaat- en energierechtvaardigheid. In Nederland heeft de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) met de publicatie ‘Rechtvaardigheid van Klimaatbeleid’ (WRR, 2023) een belangrijke vertaalslag gemaakt van academische inzichten naar beleidsdiscussies en -aanbevelingen op het gebied van klimaat- en energierechtvaardigheid. In deze publicatie worden verschillende verdelingsprincipes, gebaseerd op verschillende politiek-filosofische scholen (zie Figuur 3, p. 12) gearticuleerd én drie aanbevelingen gedaan richting de landelijke overheid, namelijk:

1. Behandel klimaatbeleid als verdelingsvraagstuk;
2. Maak verdelingsbeginselen expliciet en veranker aandacht ervoor in het beleidsproces;
3. Zorg voor institutionele borging en toetsing voor een rechtvaardige verdeling van klimaatkosten.

Het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) heeft naar aanleiding van de WRR-publicatie rechtvaardigheid als één van de leidende principes in het Klimaatplan 2025-2035 opgenomen (Ministerie van EZK, 2025). Rechtvaardigheid is tevens opgenomen in het format voor in te dienen beleidsmaatregelen (ook wel ‘fiches’ genoemd) (Tom et al., 2025b). Er wordt verder ook gewerkt aan een systeem om rechtvaardigheid in relatie tot klimaat- en energiebeleid te monitoren en evalueren.

Ondanks de inspanningen van het ministerie om rechtvaardigheid meer centraal te stellen in klimaat- en energiebeleid wordt het beleid veelal nog niet als rechtvaardig ervaren door burgers; de meerderheid van de Nederlanders vindt dat de kosten van klimaatbeleid momenteel oneerlijk zijn verdeeld binnen de maatschappij – zowel tussen bedrijven en

huishoudens als tussen huishoudens onderling (De Kluizenaar et al., 2025; De Kluizenaar et al., 2026).

Dit wordt bevestigd door een recente analyse van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli; 2025), op basis waarvan wordt geconstateerd dat overheidsbeleid voor verduurzaming maatschappelijke ongelijkheid vergroot, en dat de onrechtvaardigheid die mensen ervaren de verduurzamingsopgave in gevaar brengt. De Rli beveelt dan ook aan dat de overheid verduurzaming verbindt met rechtvaardigheid. Dat roept vragen op: aan welke “knoppen” kan worden gedraaid om de ervaren rechtvaardigheid onder burgers te beïnvloeden? En: hoe kunnen deze knoppen worden afgesteld zodat de uitkomst door (meer) burgers daadwerkelijk als rechtvaardig(er) wordt beschouwd?

1.2 Doel en focus

Het doel van deze verkenning is om inzichtelijk te maken welke knoppen of voorspellers (ofwel: ‘determinanten’) invloed hebben op de ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid. In dit onderzoek richten wij ons door middel van een literatuurstudie op de volgende (type) determinanten, die bepalend zijn voor de ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid, namelijk: verdelingsdeterminanten en procedurele determinanten.

Verdeling en procedure zijn twee van de dimensies van energierechtvaardigheid die doorgaans worden aangehouden binnen de wetenschappelijke literatuur, naast erkennende en herstellende rechtvaardigheid (gebruikt (Heffron & McCauley, 2017; McCauley et al., 2013). We verstaan het volgende onder deze determinanten:

- **Verdelingsdeterminanten** gaan over *wat* verschillende beleidsinstrumenten doen, *hoe* en *voor wie*. Het gaat hierbij om de verdeling van lusten en lasten van beleid tussen én binnen verschillende doelgroepen, het verdelingsprincipe dat hieraan ten grondslag ligt en het instrumentarium dat hiertoe wordt ingezet.
- **Procedurele determinanten** gaan over de wijze waarop het beleid tot stand komt, en de (mate en manier van) inspraak die belanghebbenden hebben.

Daarnaast kijken we naar de rol van communicatie:

- **Communicatie-aspecten** gaan over factoren gerelateerd aan hoe beleidskeuzes worden gecommuniceerd en uitgelegd richting de maatschappij, bijvoorbeeld de toon, de timing en de vorm. We spreken hier niet van determinanten omdat we communicatie op zichzelf als een middel beschouwen om (onder andere) de verdelings- en procedurele determinanten te over te brengen.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *wat zijn determinanten van ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid?*

Om antwoord te geven op de hoofdvraag, beantwoorden we de volgende deelvragen:

1. Welke determinanten op het gebied van (a) verdeling en (b) procedure dragen volgens wetenschappelijke literatuur bij aan ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid?
2. Welke rol speelt communicatie (onder meer over verdelings- en procedurele determinanten) bij ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid?
3. Welke lessen zijn er voor het ministerie van EZK te trekken uit wetenschappelijke literatuur voor het versterken van ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid?

Verdelingsdeterminanten, procedurele determinanten en communicatie-aspecten hangen onderling met elkaar samen. Het zwaartepunt van dit onderzoek ligt op de verdelingsdeterminanten. Dit is de wens van het ministerie, aangezien bij de start van nieuw beleid het ontwerp consequenties kan hebben voor de procedure en de communicatie van beleid.

Verder gaan we in dit rapport in op de relatie tussen ervaren rechtvaardigheid en verwante concepten zoals acceptatie en draagvlak, maar kijken we niet naar determinanten die acceptatie of draagvlak van klimaatbeleid beïnvloeden.

1.2.1 Afbakening

Tot slot wordt er in de wetenschappelijke literatuur ook gekeken naar de invloed van socio-demografische kenmerken zoals gender, woonplaats, leeftijd of opleidingsniveau op wat iemand (al dan niet) eerlijk acht op het gebied van (klimaat)beleid (Lindvall et al., 2024). Ook zijn er onderzoeken met een ideologisch of waarden-gebaseerd perspectief die aspecten meenemen zoals politieke voorkeur, vertrouwen in instanties en klimaatzorgen (Jagers et al., 2010; Mouter et al., 2025; Schlindwein et al., 2025; De Vries et al., 2023). Het overkoepelende inzicht dat daaruit voortkomt is dat verschillende groepen burgers beleid op een andere manier ervaren, en dat socio-demografische kenmerken hierop van invloed zijn. De invloed van deze socio-demografische determinanten is echter niet enkel afhankelijk van de persoon, maar ook van de context, waardoor de huidige bevindingen moeilijk te generaliseren zijn (Ejelöv & Nilsson, 2022).

Aangezien dit onderzoek gericht is op het bieden van een overzicht van determinanten waar het ministerie ten eerste (tot op zekere hoogte) enige invloed op kan uitoefenen om ervaren rechtvaardigheid te stimuleren, en ten tweede die algemeen gelden, richten we ons op verdelings- en procedurele determinanten van ervaren rechtvaardigheid. We laten individuele kenmerken burgers die hiermee interacteren dus expliciet achterwege.

1.3 Methode

Deze literatuurstudie biedt een overzicht van huidige wetenschappelijke inzichten in de determinanten van ervaren rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid, op een manier waarop deze inzichten toepasbaar zijn voor beleidsmedewerkers. We richten ons in de literatuurstudie op verdelingsdeterminanten, procedurele determinanten en communicatie-aspecten.

Voor het identificeren van relevante literatuur in de wetenschappelijke database Scopus is gebruikgemaakt van (combinaties van) drie groepen zoektermen:

- › Groep 1: Ervaren rechtvaardigheid (*perceived justice*), ervaren eerlijkheid (*perceived fairness*), procedurele rechtvaardigheid (*procedural justice*), publieke percepties (*public perception*);
- › Groep 2: Klimaat- of energierechtvaardigheid (*climate or energy justice*);
- › Groep 3: Klimaatbeleid (*climate policy*), energiebeleid (*energy policy*).

Van de resultaten zijn de samenvattingen van de twintig meest recente en de twintig meest geciteerde artikelen gescand op relevantie. Binnen de resultaten zijn wetenschappelijke artikelen over publieke acceptatie (*public acceptance or acceptability*) of draagvlak (*public support*) meegenomen om de verschillen met ervaren eerlijkheid of rechtvaardigheid te kunnen duiden; publicaties richten zich namelijk soms zowel op ervaren rechtvaardigheid als draagvlak of acceptatie. Daarnaast is de *snowball method* toegepast: wanneer binnen één

van de geïdentificeerde resultaten een aanvullende relevante bron werd gevonden, werd deze toegevoegd aan de resultaten.

Vervolgens is voor elke publicatie kennis over rechtvaardigheidsdeterminanten geïdentificeerd. Hierbij is ook gekeken welke methoden onderzoekers gebruikten om deze determinanten vast te stellen. De geïdentificeerde determinanten zijn vervolgens geclusterd naar de drie eerdergenoemde categorieën. Op basis van deze inzichten zijn adviezen geformuleerd voor het ministerie van EZK voor het maken en implementeren van klimaat- en energiebeleid.

1.4 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat het theoretische kader waarin de relatie tussen ervaren rechtvaardigheid en andere gerelateerde concepten (zoals acceptatie en draagvlak) wordt geschetst. In dit hoofdstuk wordt de scope van het onderzoek afgebakend en motiveren wij de keuze voor de (categorieën) determinanten die wij onderzoeken. In Hoofdstuk 3, 4 en 5 volgen respectievelijk de inhoudelijke determinanten, procedurele determinanten en communicatie-aspecten voor rechtvaardigheid op basis van de literatuurscan. In Hoofdstuk 6 volgen enkele aanbevelingen voor beleidsmedewerkers.

2 Theoretisch kader

In dit hoofdstuk volgt het theoretisch kader dat ten grondslag ligt aan deze verkenning. We geven eerst een beschrijving van concepten die aan ervaren rechtvaardigheid van beleid verwant zijn, namelijk: ervaren eerlijkheid, acceptatie, draagvlak en verwachte effectiviteit. Vervolgens beschrijven we de onderlinge relaties tussen deze concepten.

2.1 Verwante concepten aan ervaren rechtvaardigheid

Zowel in de wetenschappelijke literatuur als in de beleidspraktijk worden concepten zoals ervaren rechtvaardigheid, ervaren eerlijkheid, acceptatie, draagvlak en verwachte effectiviteit vaak in samenhang, en soms uitwisselbaar, gebruikt. In deze sectie leggen wij de relaties tussen deze begrippen uit.

2.1.1 Ervaren eerlijkheid

In de wetenschappelijke literatuur worden de concepten ervaren eerlijkheid (*fairness*) en ervaren rechtvaardigheid (*justice*) doorgaans uitwisselbaar gebruikt. Er is dan ook geen consensus over het verschil tussen de twee termen (Klinsky & Dowlatabadi, 2009). Volgens Klinsky & Dowlatabadi (2009) gaat rechtvaardigheid over het *normatieve* oordeel over beleid, wat gebaseerd kan zijn op concrete factoren over verdelende, procedurele en herstellende rechtvaardigheidsprincipes. Eerlijkheid is volgens deze auteurs (2009) meer een *subjectieve* ervaring, die uiteraard wel gebaseerd kan zijn op rechtvaardigheidspercepties (Schuitema & Bergstad, 2018). Aangezien 'ervaren rechtvaardigheid' inherent subjectief is, is onderscheid tussen deze twee concepten niet relevant in de context van deze verkenning.

Huttarsch & Matthies (2024) zien dat veel andere auteurs dan ook onderzoek doen naar ervaren eerlijkheid 'in algemene zin', maar geen specifieke aspecten van eerlijkheid definiëren. Andere auteurs noemen impliciet of expliciet wel factoren die relateren aan distributieve en procedurele rechtvaardigheid¹ als onderdeel van ervaren eerlijkheid (Maestre-Andrés et al., 2019; Povitkina et al., 2021; Dreijerink & Klösters, 2021). Ervaren eerlijkheid komt in deze onderzoeken neer op hoe rechtvaardig mensen de uitkomsten (verdeling) of het besluitvormingsproces (procedureel) ervaren, en komt dus overeen met en spreekt vóór hoe wij de term ervaren rechtvaardigheid gebruiken in dit onderzoek.

2.1.2 Acceptatie

Wanneer de acceptatie van beleid in het Engels wordt omschreven, worden de termen *acceptance* en *acceptability* gebruikt. In de wetenschappelijke literatuur verwijzen deze twee termen naar verschillende stadia van publieke houdingen ten opzichte van klimaatbeleid. *Acceptability* beschrijft de potentiële bereidheid van mensen om een beleidsmaatregel te steunen, vóórdat deze is ingevoerd (Huijts et al., 2012). Het wordt gezien als een positieve of negatieve attitude ten aanzien van beleid. *Acceptance* lijkt op aanvaardbaarheid, maar gaat

¹ Zie respectievelijk Hoofdstuk 3 en 6 voor een verdere bespreking van determinanten op het gebied van ervaren verdelende en procedurele rechtvaardigheid.

over de attitudes en aanvaarding van beleid *nadat* het is geïmplementeerd (Schuitema & Bergstad, 2018).

2.1.3 Draagvlak

Acceptatie uit zich niet automatisch in gedrag. Daarom wordt er naast acceptatie in de literatuur ook vaak gesproken van draagvlak, in het Engels met de term *support*. Waar acceptatie meer gaat over attitudes en de aanvaarding van beleid, gaat draagvlak in op gedrag; steun omvat een actieve houding en actief gedrag ten opzichte van beleid, ongeacht of het beleid is ingevoerd of niet (Dreyer, 2014). Het omvat een actiegerichtte houding en gaat verder dan een positief oordeel, omdat het ook de bereidheid betreft om met beleid bijvoorbeeld bij te dragen aan kosten of het ondernemen van (andere) acties (Dreyer et al., 2015). Naast het draagvlak onder individuen, wordt er ook onderzoek gedaan naar hoe mensen het draagvlak voor beleidsmaatregelen in de samenleving als geheel inschatten (Poortinga, 2025).

De begrippen draagvlak en acceptatie komen vaak samen voor. Zo omschrijft een deel van de onderzoekers acceptatie als een voorwaarde voor draagvlak (Dreyer & Walker, 2013). Anderen gebruiken acceptatie en draagvlak als synoniemen van elkaar zonder een beschrijving te geven van de verschillen en overeenkomsten tussen deze concepten (Dreyer & Walker, 2013).

2.1.4 Verwachte effectiviteit

Verwachte effectiviteit gaat over in hoeverre individuen ervan overtuigd zijn of een beleidsmaatregel het doel kan bereiken (Huber et al., 2020). Het is een belangrijke voorspeller van draagvlak voor beleid (Hoyle & Rhodes, 2025). Ook onderzoek binnen Nederland laat zien dat effectiviteit invloed heeft op acceptatie van en draagvlak voor klimaatbeleid (Mouter et al., 2025). Schuitema en Bergstad (2018) vinden in relatie tot effectiviteit dat burgers beleid meer acceptabel vinden wanneer zij verwachten dat het gericht is op het aanpakken van collectieve, maatschappelijke problemen in de samenleving.

2.1.5 Relaties tussen de verwante concepten

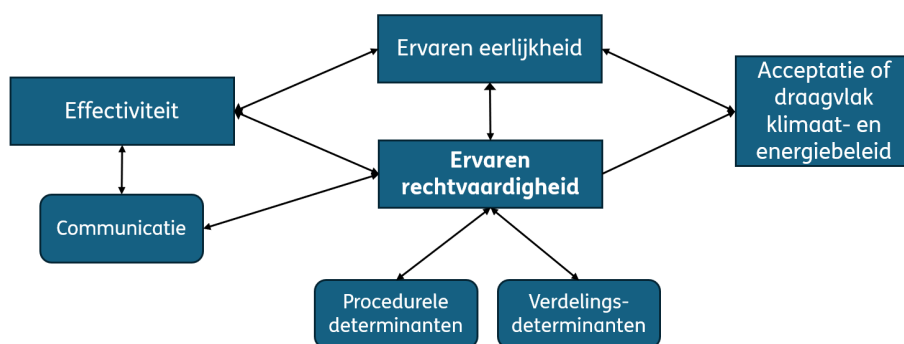
De concepten acceptatie, draagvlak, effectiviteit, ervaren eerlijkheid en rechtvaardigheid interacteren op verschillende manieren met elkaar. Figuur 1 toont de hieronder beschreven relaties.

Ervaren eerlijkheid heeft een positief effect op de ervaren effectiviteit van, en daarmee de steun voor, beleid (Jakobsson et al., 2000). De invloed van ervaren effectiviteit op draagvlak verloopt deels via ervaren eerlijkheid. Dit betekent dat wanneer beleid als eerlijk wordt gezien, dit het effect van de verwachte effectiviteit op aanvaardbaarheid versterkt (Isaacson et al., 2025; Savin et al., 2020). Andersom geldt hetzelfde: wanneer mensen denken dat beleid effectief is, kunnen ze het als eerlijker ervaren en het beleid daarmee meer accepteren (Huber et al., 2019; Huttarsch & Matthies, 2024).

Hetzelfde geldt voor draagvlak: wanneer mensen denken dat er over het algemeen meer draagvlak is voor maatregelen, kan dit ertoe leiden dat ze deze als eerlijk ervaren (Dreijerink & Peuchen, 2020). Hoewel draagvlak voor en acceptatie van klimaatbeleid dus in sterke mate worden voorspeld door de verwachte effectiviteit van beleid, is ervaren eerlijkheid hier een sterkere voorspeller van (Clayton, 2018; Dreyer & Walker, 2013; Hanson & Reboredo, 2025; Huber et al., 2020; Isaacson et al., 2025; Kim, 2021; Thaller et al., 2023). Sommige

onderzoekers beschouwen effectiviteit dan ook als een determinant van ervaren eerlijkheid of rechtvaardigheid (Huttarsch & Matthies, 2024).

Binnen de meeste bovengenoemde onderzoeken wordt ervaren eerlijkheid in algemene zin onderzocht; deze onderzoeken gaan zelden in op de specifieke determinanten of factoren die ervaren distributieve en procedurele rechtvaardigheid bijvoorbeeld kunnen vergroten. Toch is er een groeiend aantal publicaties dat aantoont dat (een eerlijke) verdeling van lusten en lasten (oftewel: distributieve rechtvaardigheid) in sterke mate bijdraagt aan acceptatie en draagvlak (Bergquist et al., 2022; Ejelöv & Nilsson, 2020; Isaacson et al., 2025; Povitkina et al., 2021; RIVM, 2021).

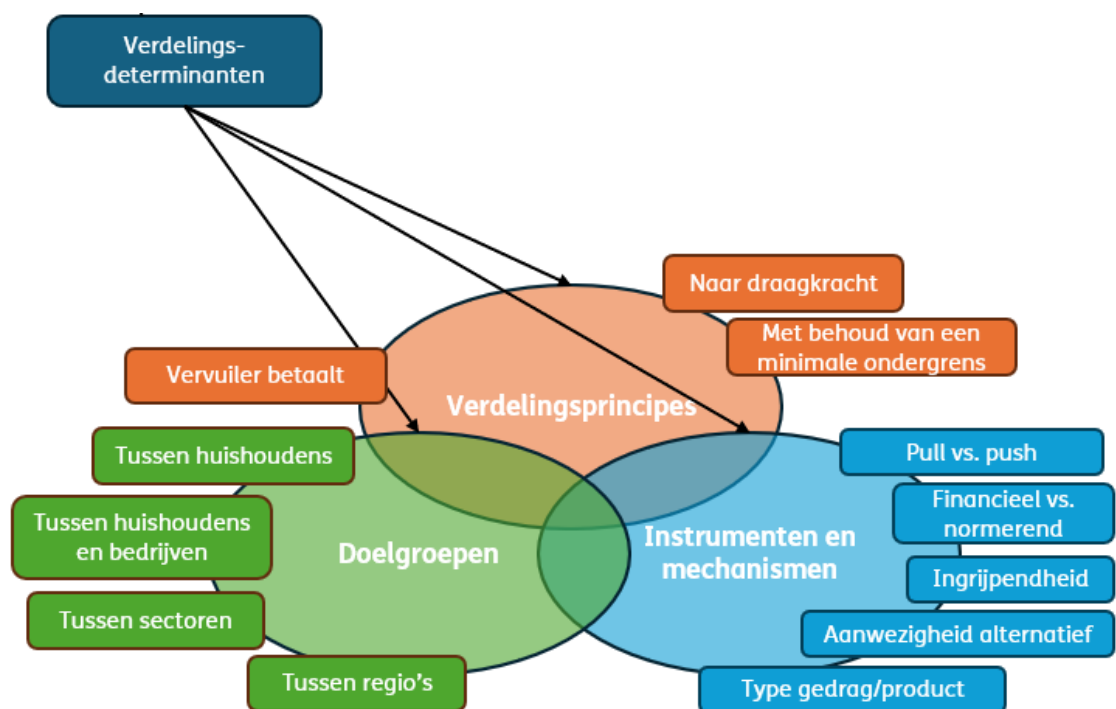

Figuur 2.1: De relatie tussen ervaren rechtvaardigheid en verwante concepten

3 Verdelingsdeterminanten

In dit hoofdstuk behandelen we determinanten die relateren aan de verdeling van lusten en lasten, en hun effect op de ervaren rechtvaardigheid van beleid. Met ‘verdelingsdeterminanten’ wordt concreet geduid op ontwerpkeuzes die de lusten en lasten van beleid beïnvloeden, zoals de doelgroep(en) waar beleid zich op richt, het type product of gedrag waarop een maatregel van toepassing is, het instrumentarium of middel dat hiervoor wordt ingezet en de verdelingsprincipes die hieraan ten grondslag liggen. Overkoepelend is ook de aanwezigheid van flankerend beleid een belangrijke determinant. Deze determinanten hebben op zichzelf invloed op de ervaren rechtvaardigheid van beleid, maar interacteren ook met elkaar: burgers vinden sommige verdelingsprincipes of beleidsinstrumenten rechtvaardiger voor bepaalde doelgroepen, gedragingen of producten dan andere.

In dit hoofdstuk behandelen we eerst verdelingsprincipes ten opzichte van doelgroepen (paragraaf 3.1). Vervolgens kijken we naar de ervaren rechtvaardigheid van verschillende typen beleidsinstrumenten en het type gedrag of product waar ze op van toepassing (paragraaf 3.2).

Figuur 3.1: De categorieën aan verdelingsdeterminanten die we meenemen in dit onderzoek

3.1 Verdelingsprincipes

Er bestaan verschillende grondslagen waarop de verdeling van lusten en lasten gebaseerd kan worden. Afhankelijk van de (politieke) filosofie, worden verschillende verdelingsprincipes voorgesteld, waarbij steeds andere uitgangspunten centraal staan. De WRR onderscheidt op basis van de wetenschappelijke literatuur vier scholen en tien verdelingsprincipes, zoals weergegeven in Figuur 3.2 (Hulscher et al., 2023).

Figuur 3.2: Verdelende rechtvaardigheidsprincipes (Hulscher et al., 2023)

Rechtvaardigheid is een normatief begrip. Burgers hebben uiteenlopende ideeën over wat al dan niet rechtvaardig is, bijvoorbeeld in de verdeling van lusten en lasten. Toch zijn er een aantal determinanten die volgens bestaande onderzoeken breder worden gedragen door burgers, en die de ervaren rechtvaardigheid kunnen vergroten. Bij verdelingsprincipes zien we dat de relatie met *doelgroepen* bepaalt hoe rechtvaardig burgers klimaat- en energiebeleid ervaren.

3.1.1 Doelgroepen

Uit onderzoek van het SCP blijkt dat de meeste Nederlanders vinden dat de kosten van de klimaataanpak oneerlijk verdeeld zijn: een ruime meerderheid van de respondenten vindt dat de lusten en lasten van het klimaat- en energiebeleid oneerlijk zijn verdeeld tussen bedrijven en huishoudens (82 procent) en tussen arme en rijke huishoudens (78 procent) in Nederland (De Kluizenaar et al., 2025). Burgers vinden het van belang dat er met de volgende rechtvaardigheidsprincipes rekening wordt gehouden in klimaat- en energiebeleid: (1) verdeling op basis van de vervuiler betaalt, (2) verdeling op basis van draagkracht en (3) verdeling met behoud van minimale ondergrens (De Kluizenaar et al., 2025)². Het eerste principe valt binnen de categorie 'bijdrage en profijt' en het tweede en derde principe vallen binnen de categorie 'draagkracht en solidariteit'³.

² Deze principes komen (groveweg) overeen met de principes waaraan het Rijk zich committeert in het Klimaatplan 2025 – 2035, namelijk: (1) het grootste nut, (2) gedeelde maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid, (3) bijdrage en ondersteuning naar draagkracht en (4) de vervuiler betaalt (Ministerie van EZK, 2025).

³ Deze uitkomsten van het SCP-onderzoek komen in sterke mate overeen met uitkomsten van onderzoek dat gelinkt aan het WRR-rapport door I&O Research is gedaan (Theelen & Kanne, 2022)

Specifiek kwam de volgende combinatie tussen verdelingsprincipes en doelgroepen uit het SCP-onderzoek (De Kluizenaar et al., 2025) naar voren:

- › Verdeling op basis van de **vervuiler betaalt**: een ruime meerderheid (80 procent) van de respondenten vindt dat bedrijven die meer uitstoten, ook meer zouden moeten betalen. Een wat kleinere maar eveneens ruime meerderheid (71 procent) vindt dat dit ook zou moeten gelden voor huishoudens onderling.
- › Verdeling op basis van **draagkracht**: een meerderheid (61 procent) van de respondenten vindt dat bedrijven met de spreekwoordelijke 'sterkste schouders' de zwaarste lasten van de klimaat- en energietransitie zouden moeten dragen. Ongeveer de helft van de respondenten vindt dat mensen met een hoger inkomen en/of meer vermogen relatief meer zouden moeten bijdragen dan huishoudens met een smallere beurs (51 procent).
- › Verdeling met **behoud van minimale ondergrens**: een meerderheid van de respondenten (60 procent) vindt dat de huishoudens met de laagste inkomens (deels) dienen te worden gecompenseerd voor de kosten van klimaat- en energiebeleid, om te voorkomen dat zij er op achteruitgaan.

Onderzoekers achten het waarschijnlijk dat burgers het eerlijk vinden als er een gemeenschappelijk doel is vastgesteld om na te streven voor alle partijen. Tegelijkertijd zien onderzoekers dat burgers willen ervaren dat alle betrokken partijen gelijke kansen hebben om hieraan bij te dragen (Hanson & Reboredo, 2025). Niet alleen de verhouding tussen verschillende huishoudens speelt hier een rol, ook de verhouding tussen burgers en bedrijven heeft invloed op de ervaren rechtvaardigheid. Over het algemeen vinden burgers het dan ook onrechtvaardig wanneer huishoudens (gevoelsmatig) zwaarder voor de kosten van klimaatbeleid opdraaien dan bedrijven (Isaacson et al., 2025; Povitkina et al., 2021). Daar is momenteel wel sprake van (CBS, 2024).

Tegelijkertijd vinden burgers het oneerlijk als de lasten van beleid onevenredig terechtkomen bij doelgroepen in een kwetsbare positie of als deze huishoudens niet voor de negatieve lasten worden gecompenseerd (Pitkänen et al., 2022; RIVM, 2021; Klösters et al., 2024). Deze bevindingen zijn in lijn met conclusies van De Vries en collega's (2023): uit hun onderzoek blijkt dat burgers het belangrijk vinden dat huishoudens met lage inkomens worden beschermd tegen hoge kosten van klimaat- en energiebeleid, en dat de kloof tussen arm en rijk niet groter wordt. Dit sluit aan bij de principes 'verdeling op basis van draagkracht' en 'verdeling met behoud van minimale ondergrens'.

De Rli (2025) hanteert 'toename in maatschappelijke ongelijkheid' als belangrijk(st)e indicator van een *onrechtvaardige* transitie – alhoewel de auteurs erkennen dat in een transitie als deze dat (zeker in de eerste fases) soms lastig te voorkomen is. Voor maatschappelijke ongelijkheid wordt een brede definitie gehanteerd, waarin niet enkel inkomen of vermogen, maar bijvoorbeeld ook sociaal kapitaal een rol spelen (Rli, 2025).

3.2 Instrumenten

Naast verdelingsprincipes en hun effect op verschillende doelgroepen spelen ook de ingezette beleidsinstrumenten een rol bij de ervaren rechtvaardigheid. Zo kunnen fiscale instrumenten worden ingezet om gedragingen te stimuleren of juist te ontmoedigen, bijvoorbeeld belastingen of heffingen (of compensatie of vrijstelling daarvan), emissiehandel, subsidies en leningen. Er zijn ook regelgevende instrumenten, zoals normering, vergunningen en verboden. Daarnaast beschikt de overheid over communicatieve instrumenten, zoals overheids campagnes, advies en begeleiding. Tot slot zijn er ook

beleidsmaatregelen gericht op investeringen in (wetenschappelijk) onderzoek, opleidingen of kennisnetwerken. Tabel 3.1 geeft de verschillende beleidsinstrumenten weer.

Tabel 3.1: (Type) beleidsinstrumenten en voorbeelden ⁴

Type instrumenten	Beleidsinstrumenten	Voorbeeld beleidsmaatregelen
Fiscaal & economisch	Heffingen & belastingen (push)	Energiebelasting, brandstofaccijnzen, CO ₂ -heffing, vliegbelasting
	Emissiehandel (push)	EU Emission Trading System (ETS)
	Subsidies (en vrijstelling of compensatie van heffingen en belastingen) (pull)	Subsidie voor woningverduurzaming (ISDE, , subsidie voor wind en PV op land, Warmtenetten Investeringsubsidie (WIS), subsidie voor elektrische voertuigen
	Leningen (pull)	Nationaal Warmtefonds energiebespaarlening
	Investing (pull)	Overheidsinvestering in elektrolyse
Regelgevend	Verplichting & normering (push/pull)	Klimaatwet: 95% broeikasgasreductie in 2050, Warmtewet tarieven, Warmteweg: 50% lokaal eigendom opwek, energieprestatie-eis gebouwen, normering t.b.v. uitfasering huurwoningen met EFG-labels
	Vergunning (push/pull)	Verlenging vergunning kerncentrale Borssele, vergunningverlening bouw en exploitatie windparken
	Verbod (push)	Verbod op kolen voor elektriciteitsproductie
Informatie & communicatie	Voorlichtingscampagne (push/pull)	'Zet de knop om'-campagne,
	Informatievoorziening & advies (push/pull)	Website Verbeterjehuis.nl, energiehuizen
	Ondersteuning (pull)	Nationaal Programma Lokale Warmtetransitie (NPLW)
Onderzoek & kennis	(Wetenschappelijk) onderzoek	Onderzoek naar CCS
	Kennisnetwerken	City Deals
	Opleidingen	Kennisvouchers

3.2.1 *Push en pull-instrumenten*

De verschillende typen beleidsinstrumenten zijn onder te verdelen in zogenaamde *push* en *pull*-maatregelen. In de literatuur wordt ook wel gesproken van *the carrot and the stick*. Onder *push*-instrumenten vallen maatregelen die bepaald gedrag of bepaalde producten ontmoedigen. Denk aan een verbod, heffing of belasting. *Pull*-instrumenten betreffen

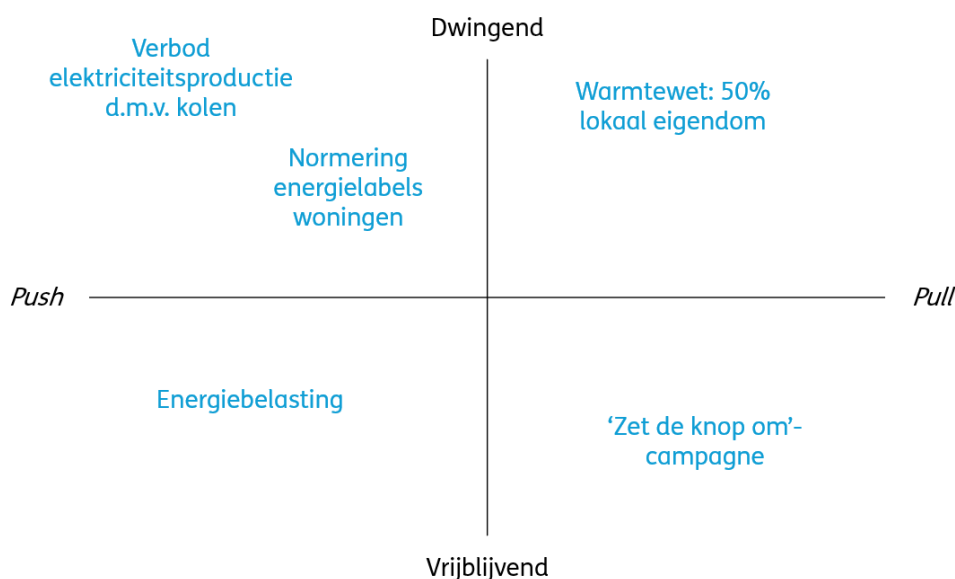
⁴ De voorbeelden die in deze tabel worden aangehaald zijn (grotendeels) afkomstig uit de Klimaat- en Energieverkenning (KEV) 2024 (Planbureau voor de Leefomgeving, 2024).

maatregelen die bepaald (duurzaam) gedrag juist aanmoedigen, zoals een verplichting, subsidie of normering. Sommige instrumenten kunnen voor beide doeleinden worden ingezet, zoals normering of informatiecampagnes. Zie tabel 1 voor het karakter dat aan verschillende (type) beleidsinstrumenten is toegeschreven⁵.

De aard van deze beleidsinstrumenten heeft impact op de ervaren rechtvaardigheid. Poortinga (2025) concludeert dat burgers *pull*-instrumenten over het algemeen eerlijker vinden dan *push*-maatregelen. Dit hangt echter af van het gedrag/product waarop het instrument van toepassing is, alsmede de desbetreffende doelgroep. Ook de manier waarop hierover wordt gecommuniceerd kan grote invloed hebben.

3.2.2 Dwingende en vrijblijvende maatregelen

Naast het onderscheid tussen *push*- en *pull*-instrumenten, is het ook van belang om te kijken naar hoe dwingend een instrument is. De instrumenten die het meest dwingend zijn, zijn verboden (*push*) en verplichtingen (*pull*)⁶. Niet enkel restricties, maar ook hoge heffingen kunnen een dwingende werking hebben. Tegelijkertijd hangt het ook af van de handhaving en consequenties die aan niet-naleving zijn verbonden. Aan de vrijblijvende kant van het spectrum bevinden zich bijvoorbeeld informatiecampagnes. Middenin bevinden zich bijvoorbeeld subsidies en heffingen – de mate waarin deze (met name heffingen) dwingend dan wel vrijblijvend zijn ligt onder andere aan de hoogte van de subsidie of heffing in kwestie (en de prijselasticiteit van het product of de dienst). Figuur 3.3 laat de relatie zien tussen *pull*- en *push*-maatregelen en hoe dwingend en vrijblijvend deze kunnen zijn.

Figuur 3.3: Assenkruis met typologie van beleidsinstrumenten op de dimensies 'dwingend-vrijblijvend' en 'push-pull'

⁵ Instrumenten in de categorie onderzoek & kennis zijn niet als *push* en/of *pull* ingedeeld aangezien deze te indirect of ambigu zijn.

⁶ In de praktijk komen normeringen en verplichtingen in principe vaak op hetzelfde neer: een verbod op verhuur van woningen met E-, F- en G-labels is bijvoorbeeld een verplichting voor een D-label of hoger voor huurwoningen. Hetzelfde kan tot op zekere hoogte ook van sommige andere instrumenten worden gezegd; dit onderscheid is dus niet altijd zwart-wit.

Uit onderzoek blijkt dat burgers dwingende maatregelen over het algemeen minder rechtvaardig vinden (Hoyle & Rhodes, 2025). De reden die de onderzoekers vinden is dat dwingende maatregelen veelal zichtbare kosten of verboden teweegbrengen die zwaar kunnen wegen voor bijvoorbeeld huishoudens met minder financiële draagkracht. Denk aan heffingen op benzine en diesel; de lasten die terechtkomen bij huishoudens met een hogere mobiliteitsbehoefte, zoals gezinnen en huishoudens die in landelijk gebied wonen, worden als (zeer) oneerlijk beschouwd (Pitkänen et al., 2022).

Dwingende maatregelen, vooral in de vorm van *push*-maatregelen, worden bovendien geassocieerd met het beperken van individuele vrijheden (Isaacson et al., 2025). Daarnaast geldt ook dat burgers financiële instrumenten over het algemeen minder eerlijk vinden dan niet-financiële instrumenten (Poortinga, 2025) – zeker in het geval van CO₂-heffingen (Thaller et al., 2023). In dit geval wordt normering als eerlijker gezien.

Ook uit het advies van het Nationaal Burgerberaad Klimaat (2025) volgen veelal stimulerende, ondersteunende maatregelen en campagnes met een weinig ingrijpend of dwingend karakter.

3.2.3 Type gedrag of product

In hoeverre burgers *push* of *pull*-maatregelen, en vrijblijvende of ingrijpende maatregelen eerlijker vinden, hangt ook af van hoe *ingrijpend* deze maatregel is voor de persoonlijke vrijheid van burgers (Thaller et al., 2023). Over het algemeen geldt: des te ingrijpender, des te groter de kans dat het als onrechtvaardig wordt gezien, vooral als burgers veel waarde hechten aan persoonlijke vrijheid.

Hoe ingrijpend burgers een maatregel vinden is wel afhankelijk van het *gedrag* of *product* waar deze maatregel betrekking op heeft. Zo worden *push* maatregelen die betrekking hebben op alledaagse bezigheden of basisbehoeften als ingrijpender gezien: uit onderzoek blijkt dan dat (extra) heffingen op bijvoorbeeld brandstof en vlees worden afgekeurd (Pitkänen et al., 2022), terwijl deze wel worden aangemoedigd voor bijvoorbeeld vliegreizen (de Vries et al., 2023). Ook binnen het Burgerberaad heeft een grote meerderheid (88 procent) gestemd vóór belasting van kerosine om vliegreizen te beprizen/ontmoedigen (Nationaal Burgerberaad Klimaat, 2025). Ook andere auteurs komen tot soortgelijke conclusies (Dreijerink & Klösters, 2021; De Kluizenaar et al., 2025).

Uit de Klimaatraadpleging van De Vries et al. (2023) blijkt dat voor vervuilend gedrag dat niet als basisbehoefte wordt gezien, burgers in sommige gevallen dwingende (normerende) maatregelen (zoals een algemeen verbod) eerlijker vinden dan het meer vrijblijvende beprizen van dit gedrag. Dat geldt bijvoorbeeld voor vliegreizen: een meerderheid van de respondenten in dit onderzoek vindt dat vliegreizen naar nabije bestemmingen verboden zouden moeten worden (De Vries et al., 2023). De argumentatie die sommige respondenten hiervoor bieden is dat wanneer er enkel een heffing geldt, rijkere burgers zich het (vervuilende) gedrag alsnog kunnen veroorloven, terwijl dit voor mensen met lage inkomens buiten bereik komt te liggen (De Vries et al., 2023). Dat vinden burgers oneerlijk.

Een voorwaarde die voor dit hypothetische verbod wordt gesteld is dat er wordt geïnvesteerd in het internationale treinnetwerk zodat het makkelijker en goedkoper wordt om met de trein naar buitenlandse bestemmingen te reizen. Oftewel: het is belangrijk dat er sprake is van *flankerend beleid* (Schuitema & Bergstad, 2018; Thaller et al., 2023). Bij flankerend beleid worden er naast de hoofdmaatregel aanvullende maatregelen getroffen om de onevenredige

negatieve effecten op bepaalde groepen te verzachten en alternatieven aantrekkelijker te maken.

3.3 Conclusies

Uit de bestaande onderzoeken kan worden geconcludeerd dat er in de eerste plaats verschillende verdelingsprincipes zijn die burgers van belang vinden in klimaat- en energiebeleid. Wat burgers als rechtvaardiger ervaren hangt af van de doelgroepen op wie het beleid van toepassing is, de vorm en ingrijpendheid van het beleidsinstrument, en het type gedrag of product waarop de maatregel van toepassing is. Voor burgers is het van belang dat 'de vervuiler betaalt' en dat er een gemeenschappelijke norm van toepassing is op alle groepen in de samenleving, maar ook dat specifieke doelgroepen worden beschermd tegen negatieve effecten van beleid en dezelfde kansen hebben om deel te nemen aan de transitie. Tabel 2 vat de bevindingen uit dit hoofdstuk samen.

Tabel 3.2. Determinanten van ervaren rechtvaardigheid beleid

Determinanten	Eigenschappen	Bevindingen
1. Verdelings-principes	A. Vervuiler betaalt	Lasten worden gedragen door degenen die de meeste uitstoot veroorzaken. ☐ Dit geldt sterker voor bedrijven dan voor huishoudens → (2B). ☐ Uitzondering: basisbehoeften (zoals autorijden of verwarming) → (3A, 3B). ☐ Uitzondering: doelgroepen die hoge behoefte hebben (in het geval van autorijden: mensen in landelijk gebied, grote gezinnen) en/of 'kwetsbare' groepen (m.n. lage inkomens) → (1C, 2C).
	B. Draagkracht en solidariteit	Bedrijven en/of huishoudens met de 'sterke schouders' dragen de zwaarste lasten. ☐ Dit geldt sterker voor bedrijven dan voor huishoudens → (2B).
	C. Met behoud van minimale ondergrens	Lage inkomensgroepen worden beschermd of gecompenseerd voor extra lasten. → (2C)
2. Doelgroepen	A. Gelijke monniken, gelijke kappen	Personen, bedrijven of groepen met soortgelijke kenmerken dienen soortgelijke behandeling te krijgen. ☐ Uitzonderingen voor bepaalde doelgroepen (m.n. energie-intensieve of anderszins vervuilende sectoren) worden als onrechtvaardig ervaren → (2B).
	B. Huishoudens vs. bedrijven	Huishoudens moeten niet zwaarder opdraaien voor de kosten van de transitie dan bedrijven.
	C. Bescherming kwetsbare huishoudens	Huishoudens met lage inkomens moeten beschermd worden tegen de hoge kosten van klimaatbeleid; de kloof tussen rijk en arm dient niet groter te worden → (1B). ☐ Kwetsbare groepen mogen niet (disproportionele) nadelen ervaren en moeten indien nodig worden gecompenseerd voor kosten van de transitie → (1C).
3. Beleids-instrumenten	A. Push vs. pull	Push-maatregelen (zoals heffingen, verboden) worden minder eerlijk geacht dan pull-maatregelen (zoals subsidies). ☐ Dit gaat sterker op voor alledaagse bezigheden of basisbehoeften.
	B. Vrijblijvend vs. dwingend	Maatregelen met een hoog restrictieniveau (zoals verboden en verplichtingen) worden als minder eerlijk ervaren dan vrijblijvende maatregelen (zoals campagnes ⁷). ☐ Uitzondering: wat betreft luxe goederen/gedrag (zoals vlieguren) vindt men normeren (zoals verbieden verboden) eerlijker dan beprijzen. ☐ Uitzondering: producten/gedrag waarvoor alternatieven zijn (zoals nabije vlieguren) → flankerend beleid (3D). ☐ Restrictieniveau wordt ook bepaald door: (a) handhaving → (3C) en (b) moment van invoeren (hoe langere termijn, hoe rechtvaardiger).
	C. Financieel vs. niet-financieel instrument	Financiële maatregelen (heffingen/belastingen, subsidies/vrijstellingen) worden als minder eerlijk ervaren dan normerende of communicatieve maatregelen. ☐ Dit gaat sterker op voor push maatregelen (heffingen) dan voor pull maatregelen → (3A).
	D. Flankerend beleid	Maatregelen worden eerlijker gevonden wanneer ze gepaard gaan met ondersteunende of compenserende maatregelen.

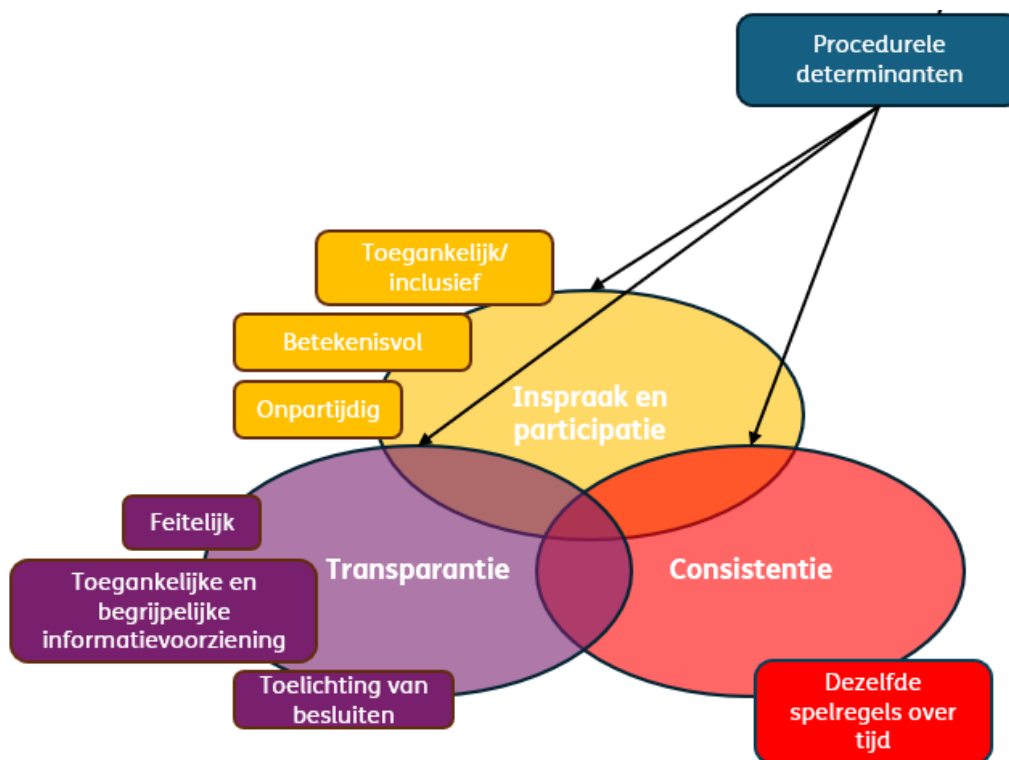
⁷ Subsidies en heffingen zitten hier tussenin. De mate waarin het als restrictief dan wel vrijblijvend worden ervaren hangt af van de hoogte hiervan (en flankerend beleid).

4 Procedurele rechtvaardigheid

Naast een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten zijn determinanten op het gebied van procedures ook medebepalend voor de ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid. Uit de literatuur blijkt dat, net als eerlijke uitkomsten, eerlijke procedures belangrijk zijn voor het vergroten van acceptatie van en draagvlak voor beleid (Schuitema & Bergstad, 2018; Gollwitzer & van Prooijen, 2016). Procedurele eerlijkheid of rechtvaardigheid heeft zowel direct invloed op draagvlak als via het vertrouwen in instanties (Schuitema & Bergstad, 2018). Vertrouwen verwijst hier naar de verwachting van mensen dat zij kunnen rekenen op instanties, zoals de overheid, en dat deze instanties beloftes nakomen. Het vertrouwen in instanties is ook een belangrijke determinant voor acceptatie van beleid (Clayton, 2018; Syme & Nancarrow, 2012).

Onderzoek toont aan dat procedurele rechtvaardigheid op zichzelf onvoldoende is om acceptatie van beleid te vergroten (Visschers & Siegrist, 2012). Hoewel eerlijke procedures belangrijk zijn, zijn er onderzoekers die vinden dat de ervaren uitkomst in termen van lusten en lasten bepalender is voor burgers dan procedurele determinanten (Visschers & Siegrist, 2012). Daarnaast spelen algemene houding ten opzichte van het betreffende beleid en ervaren economische voordelen een grote rol. Beleidsmakers moeten dus niet uitsluitend vertrouwen op een rechtvaardig proces, maar ook rekening houden met een eerlijke verdeling van uitkomsten en bredere maatschappelijke percepties.

Er is een veelvoud aan (literatuur over) procedurele aspecten die effect hebben op de ervaren rechtvaardigheid van procedures rondom klimaat- en energiebeleid. Hieronder worden drie hoofdthema's uit de literatuur besproken: inspraak, transparantie en consistentie.

Figuur 4.1: De categorieën aan procedurele determinanten die we meenemen in dit onderzoek

4.1 Inspraak en participatie

Uit onderzoek naar de voorkeuren van bewoners over procedurele aspecten van energieprojecten blijkt dat bewoners de mogelijkheid om (gedeeltelijk) inspraak te hebben rechtvaardiger vinden dan een beleidsontwerp waar geen mogelijkheid tot inspraak was (Liebe & Dobers, 2020). In het onderzoek werd geen verschil gevonden in de ervaren rechtvaardigheid tussen een lokaal energieproject met gedeeltelijke participatie en een beleidsvariant met volledige participatie (oftewel gedurende elke stap van het energieproject). Dit duidt erop dat bewoners de mogelijkheid tot zeggenschap *in algemene zin* belangrijker vinden dan de specifieke mate van zeggenschap (Liebe & Dobers, 2020).

Wat betreft inspraak en participatie vinden burgers het belangrijk dat mensen in dezelfde mate de kans krijgen om deel te nemen aan een proces (Kluskens et al., 2019). Onpartijdigheid van het proces, dus zonder bevoordeling, benadeling of het voortrekken of achterstellen van bepaalde groepen (door bijvoorbeeld de organisatie van het proces), is een belangrijk element van ervaren procedurele eerlijkheid (Perlaviciute, 2022).

Onderzoek laat zien dat inspraak en betrokkenheid daarnaast voor iedereen toegankelijk moeten zijn, ongeacht iemands achtergrond of positie (Huttarsch & Matthies, 2024; Schnaudt et al., 2021). Verdieping in de mogelijkheden van verschillende burgers om te kunnen participeren is daarom van belang: tijd, achtergrondkennis en fysieke mogelijkheden verschillen per doelgroep en zijn belangrijke aspecten om mee te nemen bij het vormgeven van het participatieproces.

4.1.1 Betekenisvolle participatie

Hoewel de mogelijkheid tot inspraak belangrijker wordt gevonden dan de mate en manier van inspraak, vinden burgers het van belang dat participatie betekenisvol is. In meerdere onderzoeken komt naar voren dat enkel het verschaffen van de mogelijkheid tot participeren voor veel burgers onvoldoende is (Albrecht et al., 2022; Kluskens et al., 2019): burgers willen het idee hebben dat hun inbreng daadwerkelijk wordt meegenomen in het besluitvormingsproces. Participatie voor de Bühne, waarbij deelnemers worden geraadpleegd maar er weinig of niets met hun inbreng wordt gedaan, hebben vaak geleid tot weerstand (Devine-Wright, 2011).

De mate van responsiviteit, hoe inbreng van deelnemers wordt ontvangen, verwerkt en teruggekoppeld is dus van belang (Peuchen et al., 2024; Rijnveld & van Schie, 2019). Responsiviteit impliceert daarbij niet dat deelnemers altijd hun gelijk krijgen: het betekent dat zij serieus worden betrokken in het besluitvormingsproces en in zekere mate invloed kunnen uitoefenen (Peuchen et al., 2022).

Uit onderzoek van Kluskens et al. (2019) blijkt dat de timing van participatie ook belangrijk is. Het liefst worden burgers in een vroeg stadium betrokken, waarbij een open discussie nog mogelijk is en deelnemers mee kunnen denken over beslissingen die hen raken. In dit kader zien Perlaviciute en Squintani (2020) een mismatch tussen wat Nederlanders willen en de praktijk: bestaande juridische kaders verplichten participatie bij lokale projecten, maar burgers willen óók worden betrokken bij beslissingen op een hoger niveau, zoals nationale klimaatdoelen en energiebeleid. Betrokkenheid op nationaal niveau blijft echter vaak buiten bereik van burgers⁸.

Onderzoekers doen uiteenlopende aanbevelingen voor beleidsmakers om hiermee om te gaan:

- › Albrecht et al. (2022) bevelen aan dat de uitkomsten van participatie explicieter kunnen worden geïntegreerd in beleid en wetgeving, door daadwerkelijk uitkomsten van publieke bijeenkomsten op te nemen in wetsartikelen;
- › Kluskens et al. (2019) concluderen dat burgers niet zoals beleidsmakers mee hoeven te beslissen, maar wel het gevoel willen hebben dat er enigszins is geluisterd naar hun mening. De onderzoekers geven aan dat transparantie belangrijk is om de inbreng van burgers te verwerken en beoordelen en om aan te geven welke daadwerkelijk in beleid terechtkomen;
- › Perlaviciute (2022) geeft aan dat beleidsmakers voorafgaand aan het inrichten van het participatieproces een beter beeld moeten vergaren van de voorkeuren van burgers: wanneer en hoe willen burgers überhaupt participeren?⁹

⁸ Sinds het verschijnen van het onderzoek van Perlaviciute & Squintani in 2020 zijn er diverse initiatieven op nationaal niveau georganiseerd om burgers te betrekken bij klimaatbeleid, waaronder Het Nationaal Burgerberaad Klimaat.

⁹ In plaats van de “traditionele” participatieladder van Arnstein (1969) wordt een liggende ladder (OFL, 2021) of [participatiewaaier](#) aanbevolen. Bij dergelijke benaderingen wordt o.a. gekeken naar welke mate en methoden van participatie wenselijk zijn gezien voorkeuren van betrokkenen, het vraagstuk, het doel en de betreffende fase van besluitvorming om tot een passende participatiemix te komen.

4.2 Transparante informatievoorziening bij besluitvorming

De kans dat burgers beleid als rechtvaardig ervaren neemt toe wanneer besluitvormingsprocessen als transparant worden ervaren (Schuitema & Bergstad, 2018). Transparantie vergroot namelijk het gevoel dat het proces eerlijk verloopt en versterkt het draagvlak voor het beleid (Perlaviciute, 2022). Een essentieel onderdeel hiervan is een open en transparante informatievoorziening (Bernauer et al., 2019), evenals toegang tot technische informatie en (ondersteuning door) expertise (Boudet et al., 2025)

Uit onderzoek door het RIVM (2021) naar ervaren rechtvaardigheid van coronabeleid blijkt dat burgers de volgende invulling geven aan transparantie:

- › Besluiten nemen op basis van feiten;
- › Besluiten en maatregelen voldoende toelichten;
- › Bereidheid om over negatieve gevolgen van beslissingen te communiceren en deze te corrigeren.

Albrecht et al. (2022) laten zien dat burgers het belangrijk vinden dat informatie goed vindbaar en toegankelijk is en begrijpelijk geformuleerd. In dit kader is het belangrijk dat de informatie die over het proces (zoals regels, randvoorwaarden, verloop van het proces en gebruik van de uitkomsten) wordt gegeven begrijpelijk is geformuleerd, bijvoorbeeld op taalniveau B1 (Laws & Forester, 2007).

Transparantie van het beleidsproces is dan ook onlosmakelijk verbonden met de aspecten op het gebied van communicatie (Hoofdstuk 5), vooral wanneer het gaat over communicatie rondom merkbare gevolgen en consistentie van communicatie. Hierbij zijn transparantie over het proces, de gemaakte keuzes, de niet-gehonoreerde voorkeuren en de onderbouwing belangrijk (RIVM, 2021).

4.3 Consistentie van besluitvormingsprocedures

Een andere belangrijke determinant van procedurele rechtvaardigheid is de consistentie van het beleidsproces, en besluitvormingsprocedures die daar onderdeel van uitmaken, over de tijd heen (Schuitema & Bergstad, 2018). Consistentie betekent volgens Schuitema en Bergstad (2018) dat procedures over de tijd heen dezelfde regels volgen. Kluskens et al. (2019) zien dat burgers het hierin belangrijk vinden dat informatie gedeeld blijft worden met betrokkenen, zij objectief en correct worden geïnformeerd, en dat autoriteiten zich houden aan hun toezeggingen. Dit versterkt het vertrouwen en de ervaren eerlijkheid van het proces, en daarmee van het beleid (Schuitema & Bergstad, 2018).

Samenvattend zijn consistente, transparante en onpartijdige procedures, waarbij burgers eerlijke en gelijkwaardige kansen tot participatie krijgen, bepalend voor de ervaren procedurele rechtvaardigheid.

5 Communicatie

In dit hoofdstuk behandelen we aspecten van communicatie over beleid die bijdragen (of afdoen) aan ervaren rechtvaardigheid. Communicatie kan gaan over de inhoud van het beleid, bijvoorbeeld de bijbehorende verdeling(seffecten of -principes), (beoogde) impact en effectiviteit van beleid, en ook over toelichtingen over waarom een bepaalde keuze is gemaakt. Daarnaast kan communicatie ook gaan over totstandkoming en procedures rondom beleid en het draagvlak hiervoor onder de samenleving. Tot slot behandelen we ook beknopt effecten van framing en de afzender.

Communicatie is geen op zichzelf staande determinant van ervaren rechtvaardigheid; wel kan communicatie uiteindelijk bepalend zijn voor kennis over en perceptie op – en daarmee ervaren rechtvaardigheid van – beleid. De determinanten in de voorgaande hoofdstukken relateren aan en/of overlappen met de aspecten die in dit hoofdstuk worden behandeld. In algemene zin geldt: hoe meer er wordt gecommuniceerd over determinanten in relatie tot verdeling en procedures (mits degene die over het algemeen rechtvaardig worden gevonden daadwerkelijk zijn toegepast), hoe meer dit ervaren rechtvaardigheid ten goede komt.

5.1 Communicatie over verdeling

5.1.1 Verdelingseffecten en -principes

Op basis van bestaand onderzoek kan gesteld worden dat communicatie over verdelingseffecten belangrijk lijkt te zijn voor de acceptatie en draagvlak van beleid. Zo vinden onderzoekers dat wanneer de boodschap gaat over bijvoorbeeld morele plicht of economische voordelen dit een positief effect heeft voor het draagvlak van beleid (Severson & Coleman, 2015).

Communicatie over hoe negatieve effecten van beleid op betrokken huishoudens worden ondervangen, bijvoorbeeld met flankerend beleid, kan mogelijk helpen om de ervaren rechtvaardigheid van beleid te vergroten (Klöstters et al., 2024; Schlindwein et al., 2025). Hoyle & Rhodes (2015) vinden dat als mensen zich zorgen maken over bijvoorbeeld toekomstige generaties en groepen in een kwetsbare positie voor de gevolgen van beleid, dat communicatie over hoe beleid deze gevolgen ondervangt positief kan zijn op het draagvlak van beleid. Onderzoek die puur kijkt naar de manier waarop de verdeling van lusten en lasten plaatsvindt is echter schaars, en er is meer onderzoek nodig over hoe verdelende rechtvaardigheidsprincipes concreet in de communicatie meegenomen kunnen worden.

5.1.2 Merkbare gevolgen

Zoals beschreven in Hoofdstuk 3 heeft beleid met veel ingrijpende en directe implicaties voor de dagelijkse levenssituatie van huishoudens over het algemeen een negatieve invloed op de ervaren rechtvaardigheid. Desalniettemin is de algemene consensus binnen de literatuur dat transparantie over de merkbare gevolgen van beleid juist belangrijk is voor de ervaren rechtvaardigheid van beleid (Hollanders et al., 2025).

Thaller et al. (2023) zien echter dat communicatie over rechtvaardigheidsaspecten vooral belangrijk is bij beleidsinstrumenten die zowel een meer dwingend karakter als merkbare gevolgen voor huishoudens hebben, en die dus een groter risico lopen om juist als onrechtvaardig te worden gezien. Dit negatieve effect kan dus worden verminderd door gedegen communicatie.

Hierbij is het ook van belang om transparant te zijn over zekerheden én onzekerheden die bestaan, bijvoorbeeld wat een overheid gaat doen om duidelijkheid in de kosten voor de burger te krijgen (RIVM, 2021; Hollanders et al., 2025).

5.1.3 Effectiviteit

Onderzoekers vinden dat naast het communiceren over rechtvaardigheidsaspecten, communicatie over de effectiviteit van maatregelen bij kan dragen aan de ervaren rechtvaardigheid van beleid (Hoyle & Rhodes, 2025; Huttarsch & Matthies, 2024). Hierbij is het essentieel dat burgers inzicht krijgen in concrete doelen of maatstaven waar effectiviteit op is gebaseerd: deze inzichten moeten breder zijn dan alleen kosten of duurzaamheid (Dreyer & Walker, 2013). Op deze manier kunnen burgers zelf beoordelen of beleid in hun ogen daadwerkelijk bijdraagt aan de gestelde doelen.

5.2 Communicatie over procedure

5.2.1 Totstandkoming

Naast communicatie over de verdelingseffecten van beleid kan communicatie over procedures voorafgaand en rondom het beleidsproces ook invloed hebben op de ervaren rechtvaardigheid. Maestre-Andrés et al. (2019) zien dat informatie over de totstandkoming van beleid, bijvoorbeeld hoe de participatie eruit zag, wat beleidsinstrumenten concreet inhouden en of de doelstellingen worden behaald, bijdraagt aan begrip voor en acceptatie van beleid.

Zo toont Noors onderzoek dat er ook behoefte is aan toelichting bij overheidsbeleid: een derde van de respondenten vond bijvoorbeeld dat meer informatie over beleidsinstrumenten, zoals belastingen, noodzakelijk is om deze begrijpelijk te maken (Kallbekken & Sælen, 2011). Ook hierbij is het van belang om transparant te zijn over onzekerheden die er bestaan, en hoe beleidskeuzes zijn onderbouwd. Dit betekent onder andere dat dilemma's rondom afwegingen in begrijpelijke taal en transparant worden uitgelegd (RIVM, 2021).

5.2.2 Draagvlak in de samenleving

Het beeld dat mensen hebben van het algemene draagvlak voor beleid in de samenleving heeft invloed op hun eigen kijk op klimaatbeleid, persoonlijke draagvlak en de door hen ervaren (mate van) rechtvaardigheid (Schuitema & Bergstad, 2018; Drews et al., 2022). Draagvlak voor klimaatbeleid is in Nederland hoog. Uit CBS-onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat 82 procent van de Nederlanders vindt dat de overheid zich dient bezig te houden met klimaatbeleid, en 44 procent vindt dat de overheid méér aan klimaatverandering zou moeten doen dan nu het geval is (CBS, 2023). In relatie tot specifieke beleidsmaatregelen blijkt uit het SCP-onderzoek dat de meerderheid van de respondenten voorstander is voor vrijwel alle klimaatmaatregelen die in het onderzoek zijn uitgevraagd – met uitzondering van het introduceren van een vleestaks (De Kluizenaar et al., 2025).

Uit internationaal onderzoek blijkt dat de publieke steun voor klimaatmaatregelen vaak wordt onderschat, en dit is vooral het geval bij maatregelen waar al veel steun voor bestaat, terwijl de mate van tegenstand juist wordt overschat. (Poortinga, 2025). Dit fenomeen, ook wel ‘pluralistische onwetendheid’ genoemd, kan ertoe leiden dat mensen zich minder snel uitspreken voor beleid waarvan zij denken dat het weinig steun geniet, ook al is dat in werkelijkheid niet het geval. Communicatie over het maatschappelijk draagvlak voor beleid kan in dit verband helpen om verkeerde aannames over het maatschappelijk draagvlak weg te nemen. Het maakt in dit kader echter wel uit of er sprake is van een *push*-maatregel (zie paragraaf 5.3). In Nederlandse context blijkt dit effect echter mee te vallen (Klösters et al., 2024).

5.3 Framing van beleid

Naast de inhoudelijke communicatie over beleid, is de framing van een boodschap ook van belang voor ervaren rechtvaardigheid. Een frame is een manier waarop de werkelijkheid wordt geselecteerd, geordend, geïnterpreteerd en begrijpelijk wordt gemaakt (Huber et al., 2020). Framing is een veel onderzocht thema en het betreft de woorden en beelden die worden gekozen om beleid te beschrijven, waarbij een aantal aspecten wordt uitgelicht. Deze uitgelichte aspecten helpen om een specifiek beeld van het beleid te presenteren (De Vries, 2019).

Welke framing positief effect heeft op ervaren rechtvaardigheid verschilt per persoon: persoonlijke overtuigingen en politieke voorkeur kunnen hierbij een rol spelen. Een voorbeeld van de impact van framing op percepties van beleidsmaatregelen blijkt uit Amerikaans onderzoek: Republikeinen blijken positiever tegen beleidsmaatregelen aan te kijken wanneer men spreekt over een *carbon offset* (compensatie) in plaats van een *carbon tax* (belasting) (Hardisty et al., 2010). Dit is in lijn met de determinanten in relatie tot verdeling (Hoofdstuk 3): financiële maatregelen worden veelal minder rechtvaardig gevonden vergeleken met andere instrumenten, maar tegelijkertijd vindt men het rechtvaardig wanneer het principe ‘de vervuiler betaalt’ als uitgangspunt geldt. Met de framing *carbon offset* wordt het woord belasting omzeild en het ‘vervuiler betaalt’-principe benadrukt.

In Nederland is een soortgelijk voorbeeld de duurzaamheidsdividend, waarbij vervuilende consumptie wordt belast met een heffing, en de opbrengst kan worden teruggegeven aan alle burgers als duurzaamheidsdividend (Rli, 2025). Dit is echter (nog) geen (voorgenomen) maatregel. Een dergelijke maatregel, de ‘klimaatbonus’ is ook behandeld binnen het Burgerberaad, maar is afgewezen (Nationaal Burgerberaad Klimaat, 2025).

Framing is niet altijd doorslaggevend voor ervaren rechtvaardigheid. Dewaelheyns et al. (2025) concluderen dat bij dwingend *push*-beleid met merkbare gevolgen voor burgers specifieke framing vaak onvoldoende is om de ervaren rechtvaardigheid van beleid te vergroten. De onderzoekers bevelen wederom aan dat het communiceren over rechtvaardigheidsaspecten en gemaakte afwegingen (Hoofdstuk 3 en 4) hierbij kan helpen.

5.4 Afzender

Op het moment van schrijven is er beperkte wetenschappelijke literatuur over de relatie tussen ervaren rechtvaardigheid en de afzender van informatie rondom klimaat- en energiebeleid bekend bij de auteurs. Een uitzondering is onderzoek van Kim (2021). Daaruit blijkt dat wanneer burgers de informatie die ze ontvangen vertrouwen, ze het proces en uiteindelijke beleid ook als eerlijker ervaren. Daarnaast concludeert Kim (2021) dat het

belangrijk is om duidelijk en consistent te communiceren, zonder te wisselen tussen boodschappen die mogelijk tegenstrijdig zijn, omdat dit het vertrouwen schaadt.

Wetenschappelijke literatuur op het gebied van acceptatie biedt hier interessante aanvullende inzichten: de afzender van een boodschap over een beleidsmaatregel speelt namelijk een belangrijke rol in acceptatie van en steun voor een boodschap of beleidsmaatregel (Hurst & Stern, 2020; Jones & McBeth, 2010). Zo zijn mensen eerder geneigd een boodschap te accepteren wanneer de bron aansluit bij hun eigen waarden of identiteitsgroep (Hurst & Stern, 2020). Jones en McBeth (2010) onderstrepen dat de perceptie van de afzender, bijvoorbeeld als onafhankelijk, neutraal of met autoriteit, het vertrouwen in de boodschap, en daarmee de steun voor het voorgestelde beleid, beïnvloedt. Schlindwein et al. (2026) vinden ook dat het vertrouwen in de geloofwaardigheid van de afzender belangrijk is voor draagvlak.

Samengevat blijkt uit de literatuur dat niet alleen de boodschap zelf, maar zeker ook de afzender, bepalend is voor de mate van draagvlak onder burgers voor beleidsmaatregelen.

Er wordt (lang) niet alleen over beleid gecommuniceerd vanuit de overheid. Media spelen een belangrijke rol in het vormen en sturen van de publieke opinie rondom klimaatbeleid. Drews en van den Bergh (2016) vinden uit verschillende onderzoeken dat zowel de hoeveelheid als de inhoud van media-aandacht invloed heeft op hoe mensen tegen beleidsmaatregelen aankijken. Het effect hiervan is echter niet eenduidig (Morrison & Hatfield-Dodds, 2011). Aangezien dit buiten de invloedssfeer van de overheid ligt is het in deze verkenning niet meegenomen.

6 Conclusies en aanbevelingen

Ervaren rechtvaardigheid is de belangrijkste voorspeller voor de acceptatie van klimaat- en energiebeleid. Hierin speelt verdelende rechtvaardigheid de belangrijkste rol. Ondanks dat de meeste burgers voorstander zijn van klimaatbeleid in algemene zin, wordt de manier waarop deze lusten en lasten momenteel zijn verdeeld binnen de samenleving door de meerderheid van Nederlandse burgers oneerlijk gevonden. Voor het slagen van de klimaat- en energietransitie is het dan ook van groot belang dat hier verandering in komt.

Daarom heeft TNO op verzoek van het ministerie van EZK een verkenning gedaan naar determinanten van ervaren rechtvaardigheid. Daarbij is gekeken naar determinanten op het gebied van verdeling en procedure, en naar aspecten van communicatie.

De focus van deze verkenning lag in de eerste plaats op diverse facetten van beleid die relateren aan verdeling. Allereerst omdat 'eerlijkheid' van beleid vooral gaat over een eerlijke verdeling van lusten en lasten, en ten tweede omdat het ministerie van EZK verdelende rechtvaardigheid ook als centraal uitgangspunt van klimaat- en energiebeleid hanteert.

6.1 Bevindingen

6.1.1 Verdelingsdeterminanten

Concreet is in het kader van verdelingsdeterminanten gekeken naar verdelingsprincipes, doelgroepen, type producten of gedrag waarop het beleid van toepassing is, en beleidsinstrumenten. Deze determinanten of aspecten zijn alleen niet op zichzelf staand, maar interacteren met elkaar. Wat betreft verdeling wordt het over het algemeen rechtvaardig gevonden wanneer:

- › het verdelingsprincipe 'de vervuiler betaalt' geldt, oftewel: lasten worden gedragen door degenen die de meeste uitstoot veroorzaken.
 - Dit geldt sterker in het geval van bedrijven dan in het geval van huishoudens;
 - Daarbij geldt een uitzondering voor basisbehoeften: zo vinden burgers beprijzende maatregelen op 'luxeproducten' (vliegen) eerlijker dan op alledaagse basisbehoeften (autorijden en vlees).
 - Doelgroepen in een 'kwetsbare' positie (bijvoorbeeld huishoudens met lage inkomens) en/of die in hoge mate behoefte hebben aan of afhankelijk zijn van bepaalde producten of gedragingen.
- › bedrijven met de spreekwoordelijke sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Dit geldt ook (zij het in wat mindere mate) voor huishoudens. Huishoudens vinden het onrechtvaardiger wanneer zij relatief meer bijdragen aan de kosten van de transitie dan bedrijven;
- › een minimale ondergrens wordt behouden: huishoudens met een laag inkomen worden waar nodig gecompenseerd of anderszins tegemoetgekomen;
- › de kloof tussen arm en rijk als gevolg van klimaat- en energiebeleid niet groter wordt.

In relatie tot instrumentarium geldt daarnaast dat:

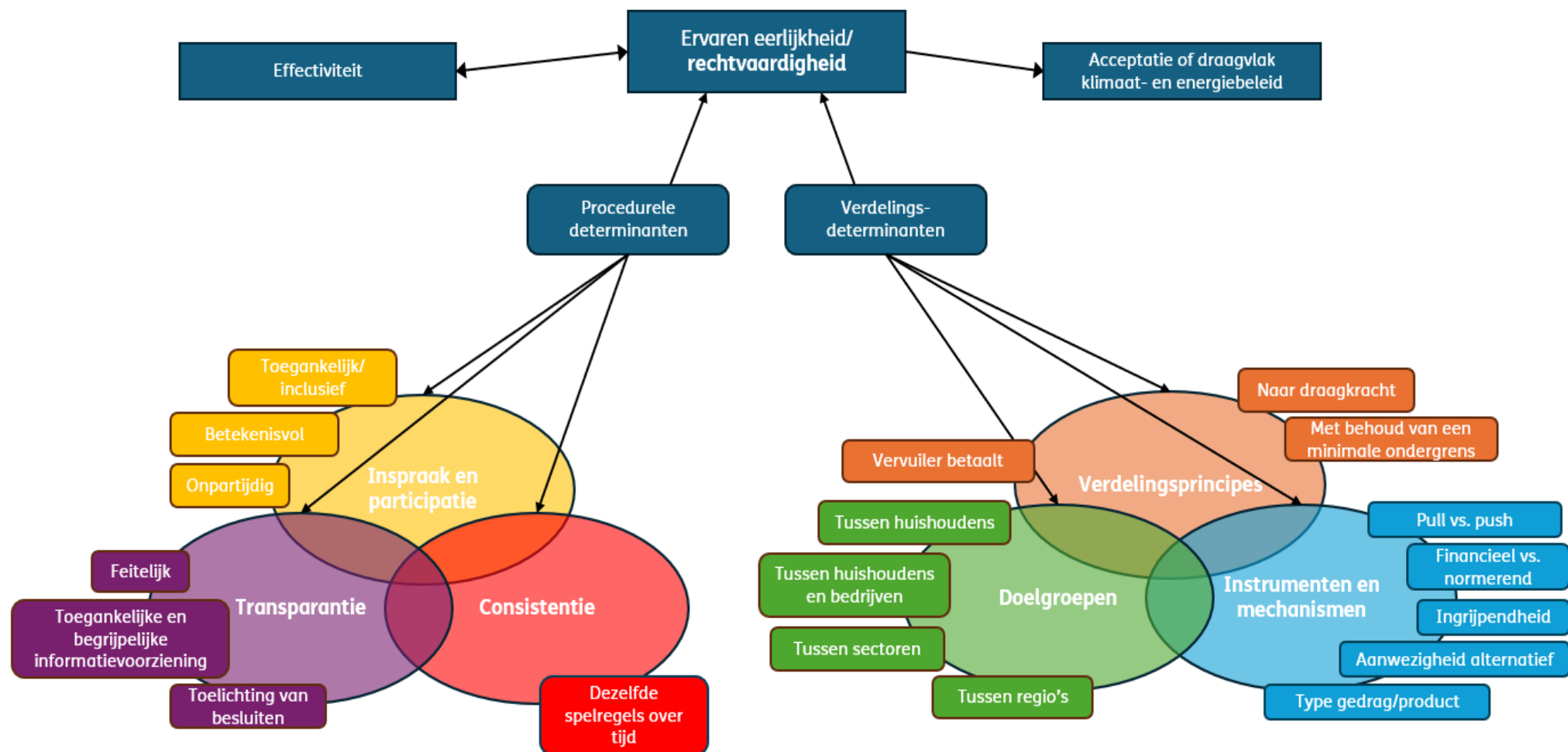
- › *pull*-maatregelen (zoals subsidies) eerlijker worden gevonden dan *push*-maatregelen – met name voor alledaagse bezigheden en/of basisbehoeften;
- › maatregelen met een hoog restrictieniveau risico lopen minder rechtvaardig te worden gevonden – luxe goederen/gedrag uitgezonderd, zeker wanneer er alternatieven bestaan;
- › normerende en/of informerende maatregelen over het algemeen eerlijker worden gevonden dan financiële maatregelen – dit geldt sterker voor *push*-maatregelen dan voor *pull*-maatregelen;
- › beprijzende maatregelen eerlijker worden gevonden wanneer ze samen gaan met flankerend beleid.

6.1.2 Procedurele determinanten

Wat betreft proces en procedure wordt klimaat- en energiebeleid rechtvaardiger gevonden wanneer:

- › er inspraak is in het proces – waarbij de mogelijkheid tot inspraak belangrijker wordt gevonden dan de mate van inspraak;
- › participatie als betekenisvol wordt ervaren, oftewel: dat er daadwerkelijk iets met de inbreng wordt gedaan;
- › iedereen gelijke kansen/mogelijkheden heeft tot participatie;
- › besluitvormingsprocessen transparant zijn;
- › processen en procedures consistent verlopen zijn over tijd.

De onderstaande figuur (Figuur 4) toont de combinatie aan verdelings- en procedurele determinanten en hoe die van invloed zijn op ervaren rechtvaardigheid en draagvlak en acceptatie.

Figuur 6.1: Overzicht determinanten ervaren rechtvaardigheid

6.1.3 Communicatie

Communicatie over beleid is onlosmakelijk verbonden aan de bovenstaande determinanten; het kan als vliegwiel werken om nadruk te leggen op de rechtvaardigheidsdeterminanten waarop beleid is gebaseerd. Samenvattend is het van belang om te communiceren over verdelingseffecten van beleid, merkbare gevolgen en de effectiviteit van maatregelen (en eventuele onzekerheden), waarbij duidelijk wordt gemaakt hoe gevolgen worden ondervangen. Afwegingen onderliggend aan beleidskeuzes, en de totstandkoming van beleid, inclusief participatie, zijn ook van belang zodat burgers begrijpen hoe en waarom beslissingen zijn genomen.

Communicatie over het (vaak onderschatte) draagvlak kan helpen om mispercepties weg te nemen. Framing kan hierbij ondersteunend zijn, maar er is meer onderzoek nodig naar de verdelingseffecten en de onderliggende rechtvaardigheidsprincipes en de manier hoe deze aspecten in de communicatie een plek kunnen krijgen. Tot slot kan er gekeken worden naar de afzender, van wie het belangrijk is dat hij of zij geloofwaardig en relevant is.

6.2 Aanbevelingen

Naar aanleiding van deze verkenning doen we hieronder vier aanbevelingen op het gebied van determinanten van ervaren rechtvaardigheid aan het ministerie van EZK. Deze sluiten aan op de aanbevelingen die naar aanleiding van het 2024 KVE onderzoek naar rechtvaardigheid (Van der Grift et al., 2025), namelijk om: te werken aan gemeenschappelijke taal rondom rechtvaardigheid, rechtvaardigheid te concretiseren/operationaliseren en meetbaar te maken, en rechtvaardigheid te institutionaliseren.

Aanbeveling 1: Pas de geïdentificeerde verdelingsdeterminanten toe in de ontwikkeling van beleid en overige beleidsprocessen

Wetenschappelijke inzichten tonen het belang aan van het meenemen van determinanten op het gebied van verdeling rechtvaardigheid van klimaat- en energiebeleid. Concreet stellen wij op het gebied van verdelende rechtvaardigheid voor om de prioriteit bij de volgende determinanten te leggen om de ervaren rechtvaardigheid te verhogen: Doe recht aan het 'de vervuiler betaalt'-principe door klimaatkosten van bepaalde producten en gedragingen te belasten. Optie is om te starten met relatieve luxegoederen en -gedrag, zoals bijvoorbeeld vliegen – ook al is dit geen makkelijke opgave. Basisgoederen en -gedragingen kunnen worden uitgezonderd, of groepen met lage inkomens of die om andere redenen hogere mate afhankelijk zijn hiervan kunnen gericht worden gecompenseerd. Zo kan ook de 'naar draagkracht'- en 'met behoud van de minimale ondergrens'-principes worden nageleefd. Zorg dat dit enigszins consistent wordt gedaan tussen verschillende groepen en sectoren – en waar dit niet mogelijk of wenselijk is: leg het uit.

Men kan daarnaast nadenken over een constructie waarin inkomsten uit heffingen terugvloeien in een fonds, waarmee subsidies en andere investeringen kunnen worden gedekt. Er zijn al landen die dit doen. Als derde optie zijn maatregelen die minder ingrijpend zijn maar veelal wel als rechtvaardig worden ervaren; bijvoorbeeld campagnes en vormen van ondersteuning. Die eerste relateert ook sterk aan communicatie (zie aanbeveling 3).

Deze determinanten kunnen op verschillende manieren en momenten in het beleidsproces worden meegenomen. Enerzijds vergt dit introductie van nieuwe maatregelen, anderzijds ook aanpassing of aanscherping van bestaande maatregelen. Bovendien vergt het uitvoeren hiervan ook overkoepelende doelstellingen voor klimaatbeleid, waarop het beleid ook

daadwerkelijk wordt geëvalueerd. CE Delft werkt momenteel in opdracht van het ministerie van EZK aan een aanpak voor het evalueren van de verdelende rechtvaardigheid van klimaatbeleid. Oftewel: (verdelende) rechtvaardigheid dient te worden geïnstitutionaliseerd. Dat maakt het ook minder onderhevig aan politiek.

Dit relateert aan de 2024 aanbeveling om rechtvaardigheid te institutionaliseren.

Aanbeveling 2: Breng beleidseffecten in kaart en stel doelen

Om te kunnen sturen op bovenstaande en overige verdelende determinanten, dienen verdelingseffecten in kaart te worden gebracht. Articuleer indicatoren voor klimaatrechtvaardigheid en hanteer doelstellingen in relatie tot de effecten van beleid, en reken deze door. Het voorgenoemde CE Delft traject dat momenteel loopt dient hiertoe een voorzet te vormen.

Deel deze manier van werken ook met andere overheidslagen. Dat heeft meerdere voordelen; zo kan er eenduidiger worden gewerkt aan het integreren van rechtvaardigheid in beleidsprocessen, biedt het gelegenheid tot dialoog en gezamenlijk ontdekken van de implicaties van keuzes die worden gemaakt en indicatoren die worden gehanteerd, en kunnen doelstellingen verder worden gebracht op een manier dat deze ook aansluiten op gemeentelijk en provinciaal beleid en lokale werkwijzen.

Dit relateert aan de 2024 aanbeveling om rechtvaardigheid te concretiseren en meetbaar te maken.

Aanbeveling 3: Communiceer actief en expliciet over determinanten rondom verdeling en procedure

Aangezien communicatie als vliegwiel kan fungeren voor ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid, liggen er kansen om dit beter te benutten. Wij raden dan ook aan om expliciet en actief te communiceren over hoe (specifieke) verdelings- en procedurele determinanten in beleid zijn meegenomen. Het Rijk communiceert in deze context met name via Tweede Kamerbrieven. Deze worden zelden door burgers geraadpleegd. Dit beperkt enigszins de mogelijkheden én het bereik van beleidscommunicatie. Communicatie kan gediversifieerd worden; bijvoorbeeld door aanvullend gebruik van andere vormen dan Kamerbrieven en het integreren van verdelings- en procedurele determinanten in (bestaande) voorlichtingscampagnes en communicatie-uitingen. De verschillende opties dienen te worden verkend en onderzocht.

Dit relateert aan de 2024 aanbeveling om een gemeenschappelijke taal rondom rechtvaardigheid te ontwikkelen.

Aanbeveling 4: Verbreed de focus naar diverse dimensies van rechtvaardigheid en werk samen met andere provincies en gemeenten

Op verzoek van het ministerie stond in deze verkenning allereerst verdelende rechtvaardigheid centraal, en ten tweede procedurele rechtvaardigheid. Dit zijn echter twee dimensies van (wetenschappelijke kaders over) klimaat- en energierechtvaardigheid. Naast deze dimensies zijn onder andere erkennende en herstellende rechtvaardigheid dimensies die een rol spelen bij rechtvaardigheid. Daarbij geldt dat er vaak relaties bestaan tussen deze dimensies, waardoor het waardevol kan zijn om deze dimensies in samenhang te beschouwen. Daarom raden wij het ministerie aan om ook deze dimensies van rechtvaardigheid in acht te nemen bij klimaat- en energiebeleid.

De Rijksoverheid is de afgelopen jaren meer in gaan zetten op participatie. Denk bijvoorbeeld aan het Nationaal Burgerberaad Klimaatbeleid. Ook wordt er in toenemende mate onderzoek gedaan naar de perceptie/acceptatie van (klimaat)beleid, bijvoorbeeld door middel van Participatieve Waarde Evaluaties (PWE's) van Populytics. Behalve dat de uitkomsten van het implementeren van input die uit dergelijke trajecten voortkomt informatief kunnen zijn voor beleid, heeft het organiseren van dergelijke initiatieven in principe een positief effect op de ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid. Desalniettemin is het van belang ervoor te waken dat de aanbevelingen die hieruit voortvloeien tot op zekere hoogte worden meegenomen in besluitvorming.

Vergeleken met decentrale overheden heeft het Rijk echter relatief weinig beleidstrajecten waarop participatie plaatsvindt. Bij gemeenten en provincies (of in regio's) speelt dit veel meer. Daarom is het belangrijk dat het Rijk hierin een ondersteunende rol op zich neemt door kennis en ondersteuning te bieden waarmee lokale participatieprocessen zo goed mogelijk worden gefaciliteerd. Daarbij bevelen we aan dat lessen uit deze lokale contexten en casussen ook op nationaal niveau worden geanalyseerd, en dat er wordt gereflecteerd op de rol van nationaal beleid.

Dit relateert aan zowel de 2024 aanbeveling om een gemeenschappelijke taal rondom rechtvaardigheid te ontwikkelen, als de aanbeveling om rechtvaardigheid te institutionaliseren.

Referenties

- Albrecht, E., Pietilä, I., & Saarela, S. R. (2022). Public perceptions on the procedural values and proposed outcomes of the Finnish Climate Change Act amendment. *Frontiers in Climate*, 3, 657241.
- Bergquist, M., Nilsson, A., Harring, N., & Jagers, S. C. (2022). Meta-analyses of fifteen determinants of public opinion about climate change taxes and laws. *Nature Climate Change*, 12(3), 235–240. <https://doi.org/10.1038/s41558-022-01297-6>
- Bernauer, T., Mohrenberg, S., & Koubi, V. (2019). Do citizens evaluate international cooperation based on information about procedural and outcome quality? *The Review of International Organizations*, 15, 505–529.
- Boudet, H., Hazboun, S., Haggett, C., & Batel, S. (2025). Going slow to go fast: Public response and trust in renewable energy projects. *Nature Reviews Clean Technology*. <https://doi.org/10.1038/s44359-025-00116-3>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2024). *CO₂-uitstoot van huishoudens zwaarder belast dan die van bedrijven*. [\[link\]](#)
- Clayton, S. (2018). The role of perceived justice, political ideology, and individual or collective framing in support for environmental policies. *Social Justice Research*, 31(3), 219–237. <https://doi.org/10.1007/s11211-018-0303-z>
- De Kluizenaar, Y., Ten Berge, G., & Iedema, J. (2025). *Klimaat en samenleving: Burgerperspectieven*. SCP. [\[link\]](#)
- De Kluizenaar, Y., Ten Berge, G., Van Romond Vis, P., Steenbekkers, A. & Iedema, J. (2026) *Klimaat en Samenleving 2026: Nederlanders over klimaat, energie, natuur en duurzaamheid*. SCP. [\[link\]](#)
- De Vries, G. (2019). *Tussen feit en gevoel: De mogelijkheden en valkuilen van framing*. Impact Academy – Psychologie en Duurzaamheid.
- Devine-Wright, P. (Ed.). (2011). *Renewable energy and the public: From NIMBY to participation*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781849776707>
- Dewaelheyne, V., Raymaekers, P., Lange, F., Somers, B., & Steen, T. (2025). Yes, we can! The effect of collective versus individual action framing on the acceptance of hard climate adaptation policy instruments. *Behavioural Public Policy*, 1–30. <https://doi.org/10.1017/bpp.2025.6>
- Dreijerink, L., & Klösters, M. (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid?* TNO. [\[link\]](#)
- Dreijerink, L., & Peuchen, R. (2020). *Maatschappelijk draagvlak voor klimaat- en energiebeleid: Resultaten van een vragenlijstonderzoek*. TNO. [\[link\]](#)
- Drews, S., & Van den Bergh, J. C. J. M. (2016). What explains public support for climate policies? A review of empirical and experimental studies. *Climate Policy*, 16(7), 855–876. <https://doi.org/10.1080/14693062.2015.1058240>
- Drews, S., Savin, I., & Van den Bergh, J. C. (2022). Biased perceptions of other people's attitudes to carbon taxation. *Energy Policy*, 167, 113051. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2022.113051>
- Dreyer, S. J. (2014). *Acceptance of and support for environmental policies* (Doctoral dissertation, University of Maine). <http://digitalcommons.library.umaine.edu/etd/2135>

- Dreyer, S. J., Teisl, M. F., & McCoy, S. K. (2015). Are acceptance, support, and the factors that affect them different? *Transportation Research Part D*, 39, 65–75. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2015.06.002>
- Dreyer, S. J., & Walker, I. (2013). Acceptance and support of the Australian carbon policy. *Social Justice Research*, 26(3), 343–362. <https://doi.org/10.1007/s11211-013-0191-1>
- Ejelöv, E., & Nilsson, A. (2020). Individual factors influencing acceptability for environmental policies: A review and research agenda. *Sustainability*, 12(6). <https://doi.org/10.3390/su12062404>
- Hanson, E. J., & Reboredo, R. (2025). From disparity to sustainability: Social identity, perceived fairness, and climate cooperation. *Czech Journal of International Relations*, 60(1), 63–90. <https://doi.org/10.32422/cjir.891>
- Heffron, R. J., & McCauley, D. A. (2017). The concept of energy justice across the disciplines. *Energy Policy*, 105, 658–667. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.018>
- Hollanders, S., Van Telgen, T., Tilstra, M., Spruit, S., & Spit, C. (2025). *Voorkeuren van inwoners bij de overgang naar aardgasvrij wonen en werken in Den Haag*. Populytics. [\[link\]](#)
- Hoyle, A., & Rhodes, E. (2025). Explaining public support for net-zero climate policy instruments: Perceptions of distributive fairness under competing frames. *Energy Policy*, 203, 114644. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2025.114644>
- Huber, R. A., Wicki, M. L., & Bernauer, T. (2020). Public support for environmental policy depends on beliefs concerning effectiveness, intrusiveness, and fairness. *Environmental Politics*, 29(4), 649–673. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1629171>
- Huijts, N. M. A., Molin, E. J. E., & Steg, L. (2012). Psychological factors influencing sustainable energy technology acceptance: A review-based comprehensive framework. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(1). <https://doi.org/10.1016/j.rser.2011.08.018>
- Hulscher, S.J., M.H., Bovens, M.A.P., de Vries, A., Werner, G.D.A., Toom, V. & Wijnhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in Klimaatbeleid*. WRR. [\[link\]](#)
- Hurst, K., & Stern, M. J. (2020). Messaging for environmental action: The role of moral framing and message source. *Journal of Environmental Psychology*, 68, 101394. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101394>
- Huttarsch, J. H., & Matthies, E. (2024). Perceived carbon pricing effectiveness impacts its perceived fairness. *Journal of Environmental Psychology*, 97, 102356. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2024.102356>
- Isaacson, S., Jagers, S. C., Helferich, M., & Bergquist, M. (2025). The role of perceived fairness in public opinion on sustainable transportation policy. *International Journal of Climate Change*, 17(1), 1–24. <https://doi.org/10.18848/1835-7156/CGP/v17i01/1-24>
- Jagers, S. C., Löfgren, Å., & Strippel, J. (2010). Attitudes to personal carbon allowances. *Climate Policy*, 10(4), 410–431. <https://doi.org/10.3763/cpol.2009.0673>
- Jones, M. D., & McBeth, M. K. (2010). A narrative policy framework: Clear enough to be wrong? *Policy Studies Journal*, 38(2), 329–353.
- Kallbekken, S., & Sælen, H. (2011). Public acceptance for environmental taxes. *Energy Policy*, 39, 2966–2973. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.03.006>
- Kim, J. (2021). The effects and antecedents of perceived fairness in deliberative processes. *Sustainability*, 13(14). <https://doi.org/10.3390/su13147735>

- Klinsky, S., & Dowlatabadi, H. (2009). Conceptualizations of justice in climate policy. *Climate Policy*, 9, 88–108. <https://doi.org/10.3763/cpol.2008.0583>
- Klösters, M. P. W. M., Schlindwein, L. F., Araghi, Y., & Paradies, G. (2024). *Draagvlak voor klimaatbeleid: Toetsing van acceptatieprincipes*. TNO. [\[link\]](#)
- Laws, D., & Forester, J. (2007). Public policy mediation: From argument to collaboration. In F. Fischer & G. J. Miller (Eds.), *Handbook of public policy analysis* (pp. 513–534). Routledge.
- Liebe, U., & Dobers, G. M. (2020). Measurement of fairness perceptions in energy transition research. *Sustainability*, 12(19), 1–14. <https://doi.org/10.3390/su12198084>
- Lindvall, D., Sörqvist, P., & Barthel, S. (2024). Can policy design shape public acceptance of wind power in Sweden? *Energy Research & Social Science*, 116, 103674. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2024.103674>
- Maestre-Andrés, S., Drews, S., & Van den Bergh, J. (2019). Perceived fairness and public acceptability of carbon pricing. *Climate Policy*, 19(9), 1186–1204. <https://doi.org/10.1080/14693062.2019.1639490>
- McCauley, D. A., Heffron, R. J., Stephan, H., & Jenkins, K. (2013). Advancing energy justice. *International Energy Law Review*, 32(3), 107–110. [\[link\]](#)
- Ministerie van Klimaat en Groene Groei. (2025). *Klimaatplan 2025–2035: Op weg naar een klimaatneutraal Nederland*. [\[link\]](#)
- Morrison, M., & Hatfield-Dodds, S. (2011). The success and failure of *An Inconvenient Truth* and the Stern Review. *The Economic Record*, 87(277), 269–281. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.2010.00706.x>
- Mouter, N., Mulder, J., Olivier, M., & De Vries, D. (2025). Participatory value evaluation of Dutch transport goals. *Transportation Research Part A*, 200, 104643. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2025.104643>
- Mouter, N., Tuit, C., & Scholma, W. (2025). *Resultaten van een onderzoek naar de voorkeuren van Nederlanders voor klimaatmaatregelen*. Populytics. [\[link\]](#)
- Nationaal Burgerberaad Klimaat. (2025). *Advies*. [\[link\]](#)
- Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving. (2021). *Empowerment raamwerk voor participatie*. [\[link\]](#)
- Perlaviciute, G. (2022). Contested climate policies and the four Ds of public participation. *WIREs Climate Change*, 13(1). <https://doi.org/10.1002/wcc.749>
- Peuchen, R., Klösters, M., Van de Griff, E., Mulder, G., & Paradies, G. (2024). *Participatie in de praktijk*. TNO. [\[link\]](#)
- Peuchen, R., Kox, E., Klösters, M., & Straver, K. (2022). *Beleving windenergie op land*. [\[link\]](#)
- Pitkänen, A., Von Wright, T., Kaseva, J., & Kahiluoto, H. (2022). Distributional fairness of personal carbon trading. *Ecological Economics*, 201, 107587. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2022.107587>
- Poortinga, W. (2025). Policy appraisals and second-order beliefs. *Climate Policy*. <https://doi.org/10.1080/14693062.2025.2539977>
- Povitkina, M., Carlsson Jagers, S., Matti, S., & Martinsson, J. (2021). Why are carbon taxes unfair? *Global Environmental Change*, 70, 102356. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102356>
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. (2025). *Eerlijk verduurzamen*. [\[link\]](#)
- Rijnveld, M., & Van Schie, N. (2019). *Kader voor participatie bij duurzame energieprojecten*. [\[link\]](#)

- RIVM. (2021). *Draagvlak, vertrouwen en rechtvaardigheid*. [\[link\]](#)
- Savin, I., Drews, S., Maestre-Andrés, S., & Van den Bergh, J. (2020). Public views on carbon taxation and fairness. *Climatic Change*, 162, 2107–2138. <https://doi.org/10.1007/s10584-020-02842-y>
- Schlindwein, L., Kleinherenbrink, E., Batenburg, A. (2026). *Communicatie als stroomversneller van de energietransitie*. TNO. [\[link\]](#)
- Schlindwein, L., Batenburg, A., Van Ooij, C., & Paradies, G. (2025). *Communicatie over klimaatbeleid*. TNO. [\[link\]](#)
- Schuitema, G., & Bergstad, C. J. (2018). Acceptability of environmental policies. In L. Steg & J. I. M. De Groot (Eds.), *Environmental psychology* (pp. 295–306). Wiley.
- Schuurman Hess, T., Van de Grift, E., Mesdaghi, B., Peuchen, R., & Straver, K. (2024). *Klimaatrechtvaardigheid in Noord-Holland*. TNO. [\[link\]](#)
- Severson, A. W., & Coleman, E. A. (2015). Moral frames and climate change policy attitudes. *Social Science Quarterly*, 96(5). <https://doi.org/10.1111/ssqu.12159>
- Steg, L., Dreijerink, L., & Abrahamse, W. (2006). Why are energy policies acceptable and effective? *Environment and Behavior*, 38(1), 92–111. <https://doi.org/10.1177/0013916505278519>
- Syme, G. J., & Nancarrow, B. E. (2012). Justice and allocation of natural resources. In S. Clayton (Ed.), *The Oxford handbook of environmental psychology*. Oxford University Press.
- Thaller, A., Fleiß, E., Brohmer, H., Köstenbaumer, D., Posch, A., & Athenstaedt, U. (2023). Drivers of low-carbon mobility policies. *PLOS Climate*, 2(5). <https://doi.org/10.1371/journal.pclm.0000157>
- Theelen, N., & Kanne, P. (2022). *Rechtvaardigheid bij klimaatbeleid*. I&O Research. [\[link\]](#)
- Tom, N., Mesdaghi, B., Van de Grift, E., Schuurman Hess, T., & Straver, K. (2025a). *Quick scan verdelende rechtvaardigheid bij hoofdkeuzes en klimaatbeleidspakketten t.b.v. kabinetsformatie*. TNO. [\[link\]](#)
- Tom, N., Schuurman Hess, T., Straver, K., Peuchen, R., Mesdaghi, B., Van de Grift, E., Van der Kooij, P., & Van der Wel, K. (2025b). *Verdelende rechtvaardigheidsprincipes in klimaatbeleid*. TNO. [\[link\]](#)
- Van de Grift, E., Schuurman Hess, T., Mesdaghi, B., Peuchen, R., & Straver, K. (2025). *Het gebruik van rechtvaardigheidsprincipes in Nederlands klimaatbeleid*. TNO. [\[link\]](#)
- Visschers, V. H. M., & Siegrist, M. (2012). Fair play in energy policy decisions. *Energy Policy*, 46, 292–300. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.03.062>
- De Vries, M., Mouter, N., Tuit, C., Spruit, S., Munyasya, A., & Amezian, A. (2023). *Burgerkeuzes in kaart: resultaten van de Nationale Klimaatraadpleging 2023*. Populytics. [\[link\]](#)

Energy & Materials Transition

Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
www.tno.nl